

Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Факультет філології, історії та політико-юридичних наук
Кафедра політології, права та філософії
Політологія. Гендерні студії
052 Політологія

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття освітнього ступеня магістра
ГЕНДЕРНІ СТЕРЕОТИПИ У СУСПІЛЬНІЙ СВІДОМОСТІ.
ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ
студентки: Бойко Мар'ї Анатоліївни

Науковий керівник:

Бойко Олександр Дмитрович

Доктор історичних наук, професор

Рецензент:

Сергій ПРИХОДЬКО

Кандидат політичних наук, доцент

Допущено до захисту:

(посада) (підпис) (дата) (ініціали та прізвище)

Ніжин 2022

ЗМІСТ

ВСТУП	2
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНДЕРНИХ ВІДНОСИН В СИСТЕМІ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ	3
1.1. Поняття «гендерні стереотипи» та «гендерні відносини» в контексті наукових досліджень.....	3
1.2. Проблема гендерних стереотипів у науковій думці та теоретико- методологічні підвалини дослідження.....	9
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ТА ЇЇ ГЕНДЕРНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ.....	14
2.1. Гендерні стереотипи в політичній культурі дорадянської України	14
2.2. Ідейні засади гендерного виміру української політичної культури радянського періоду.....	22
РОЗДІЛ 3. ТЕНДЕНЦІЇ ЗМІН ГЕНДЕРНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ	40
3.1. Гендерні стереотипи у політичній культурі пострадянської України періоду державотворення і переходу від тоталітарного до демократичного суспільства (1991-1996 рр.).....	40
3.2. Трансформація політичної культури та її гендерного виміру в умовах системного реформування українського суспільства (1996-2002 рр.)	52
3.3. Політична культура та її гендерна складова в період подальшого розвитку громадянського суспільства в Україні (2002-2021 рр.)	63
ВИСНОВКИ.....	Ошибка! Закладка не определена.
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	81

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНДЕРНИХ ВІДНОСИН В СИСТЕМІ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

1.1. Поняття «гендерні стереотипи» та «гендерні відносини» в контексті наукових досліджень

Початок ХХІ століття ознаменувався пошуком шляхів соціального партнерства жінок і чоловіків, рівномірного використання їх потенціалу в будь-якій сфері життєдіяльності, що є метою сучасного людства.

«Гендер» є одним із наймолодших термінів у психології, педагогії, соціології, суспільствознавстві тощо. Вважається, що вперше на науковому рівні його застосувала до аналізу стосунків і діяльності чоловіків і жінок та для точного тлумачення біологічних, фізіологічних і соціально-рольових відмінностей представників різної статі американка Дж. В. Скотт, науковець і педагог [63].

Гендер означає соціальні стосунки між людьми різних статей», «соціально організовані стосунки між людьми різних статей», «поділ ролей на чоловічі та жіночі». Гендерна рівність – це не тільки рівність статей, а й рівність використання особистісного потенціалу кожної людини незалежно від статі [1, с. 17].

Впровадження гендерного підходу у формування гармонійно розвиненої особистості пропонує новий спосіб пізнання дійсності, у якому відсутня нерівність та ієрархія «чоловічого» й «жіночого», розширює життєвий простір для розвитку індивідуальних здібностей і задатків кожної особистості. Як зазначають О. Цокур та І. Іванова [71], гендерне виховання – це цілеспрямований, організований і керований процес формування соціокультурних механізмів конструювання чоловічих і жіночих ролей, поведінки, діяльності та психологічних характеристик особистості, запропонованих суспільством залежно від їх біологічної статі.

Погляд на всі прояви життя через призму гендерних цінностей і відповідним цим цінностям потреб, інтересів і форм діяльності складає гендерну культуру. Вона не може існувати в умовах верховенства патріархальних цінностей, які дозволяють пригнічення однієї соціальної спільності стосовно іншої. Гендерна культура передбачає гармонізацію взаємин чоловіків і жінок у суспільстві, відображає прагнення суспільства до вирівнювання їх статусів [4].

З точки зору сучасної культури для гендерних ролей чоловіка і жінки властиві наступні характеристики. Чоловікові відводиться роль «сильного», жінці – «слабкого». Чоловік через свої психологічні особливості – завжди «лідер», а протилежна роль – «відомого» – належить жінці.

Нарешті, сучасний чоловік, що розуміє високе призначення жінки бути прародичкою людського роду – «прихильник», його роль можлива, коли жінка виконує роль тієї, що приймає пошану – роль кумира. Три істотні характеристики визначають риси поведінки чоловіка і жінки в різних сферах життя. Ці риси стають показниками «сучасного чоловіка», «сучасної жінки».

Е. Маккобі та К. Джаклін вивчаючи вплив статі на поведінку, виділили три групи гендерних відмінностей [80].

Перша група відмінностей – достовірні (більша агресивність чоловіків, їхні переваги в математичних і просторово-видових операціях, вищі лінгвістичні здібності жінок).

До другої групи були віднесені сумнівні (чоловіки і жінки різняться у слухняності і турботливості, домінантності, стресі і тривожності, загальному рівні активності, змагання (конкурентності), тактильній чуттєвості).

Третя група поєднує відмінності, які не підтвердилися (для жінок – визначальна роль середовища на їхній розвиток; великі – навіюваність та соціальність, кращі успіхи в розв'язанні завдань, що вимагають стандартного вирішення; менші – самоповага і потреба успіху, переважно розвиток слухового аналізатора. Для чоловіків – визначальний вплив спадковості на їхній розвиток, кращі успіхи у виконанні складних і нестандартних завданнях, аналітичний пізнавальний стиль, передаючий розвиток здорових аналізаторів).

Е. Маккобі і К. Джаклін проаналізувавши велику кількість досліджень з проблем відображення біологічних статевих різниць у соціальній поведінці, інтелектуальній діяльності, зробили висновок про потребу паритетної взаємодії чоловіків та жінок і тим самим поставили під сумнів помилковість деяких поширених стереотипів у суспільстві. Зокрема, вони доводять, що обидві статі не різняться загальним рівнем інтелекту, показником рівня мотивації успіхів у кар'єрі [80].

В основі парадигми гендерного підходу лежить розуміння гендеру як комплексу соматичних, репродуктивних, соціокультурних та поведінкових характеристик, що забезпечують індивіду особистісний, соціальний та правовий статус чоловіка і жінки. Суть гендерного підходу визначається як процес оцінки будь-якого запланованого заходу в усіх сферах і на всіх рівнях з точки зору його впливу на чоловіків та жінок.

Взагалі існують досить різні визначення поняття гендеру, різні відтінки його тлумачення. Проте всі вони так чи інакше фіксують інваріантну ознаку гендеру – це соціалізована стать чоловіка і жінки.

Отже, у будь-якому розумінні гендеру незмінним залишається така ознака, як соціалізація статі, репрезентація чоловіка і жінки як соціальних

суб'єктів. Інакше кажучи, гендер у такому розумінні – це комплекс соціально-статевих ознак, що визначають індивіда як чоловіка чи жінку.

У західній соціології в 70-ті роки виник підвищений інтерес до проблеми соціальних і гендерних стереотипів, який зберігається до теперішнього часу, так як стереотипи виявляються у всіх сферах життя людини: у міжособистісному спілкуванні, міжгруповій взаємодії та самосвідомості. Стереотипи, як правило, засвоюються рано і змінюються з великими труднощами.

Вперше термін «соціальний стереотип» ввів У. Ліппман. Він описував соціальні стереотипи як образи світу, які економлять зусилля людини при сприйнятті складних соціальних об'єктів і захищають її цінності, позиції і права. У. Ліппман виділив дві важливі причини, що впливають на формування стереотипів: використання принципу економії зусиль, характерного для повсякденного людського мислення і захист існуючих групових цінностей і своїх прав [79].

Стереотип – це прийняте ставлення людини до якого-небудь явища, сформоване під впливом соціальних умов і попереднього досвіду. Стереотип – це зафіксована розумова конструкція, автоматична психічна реакція.

Стереотипи породжують судження та оцінки. Стереотип являє собою схематичне, оформлене в стандарт сприйняття соціального або культурного явища, що володіє великою стійкістю. Механізм дії стереотипів полягає в тому, що ми помічаємо тільки те, що раніше сформульовано для нас нашою культурою. І сприймаємо це помічене у формі стереотипів своєї культури.

У вітчизняній психології до кінця 50-х років термін «стереотип» не вживався. Хоча проблема вивчення шаблонів поведінки людини ставилася. Найбільш всебічно це було розглянуто П. А. Сорокіним. Не вводячи в обіг термін «стереотип», він описав процес функціонування шаблонів сприйняття і поведінки людини в соціокультурній групі [63].

Вперше у вітчизняній науці поняття «стереотип» було визначено В. А. Ядовим. Під стереотипом він розумів чуттєво забарвлені соціальні образи [73, с. 27].

І. С. Кон описував стереотип, як упереджене, не засноване на свіжій безпосередній оцінці кожного явища, а виведене з стандартизованих суджень і очікувань, думка про властивості людей і явищ [34, с. 45].

В даний час соціальні стереотипи в нашій країні вивчають безліч вчених в області психології, соціології, лінгвістики, політології та етнографії. Гендерні стереотипи є окремим випадком соціального стереотипу і виявляють всі його властивості.

Визначення гендерних стереотипів, як соціально конструюються категорії «маскулінність» і «фемінінність», які підтверджуються різною залежно від статі поведінкою, різним розподілом між чоловіками і жінками соціальних ролей і статусів, які підтримуються психологічними потребами людини вести себе в соціально схвалюваній манері і відчувати свою цілісність і несуперечливість, фіксує природу гендерних стереотипів, їх соціально сконструйований характер, охоплює соціальні уявлення про чоловічих і жіночих якостях, поведінки, заняттях і соціальних ролях в суспільстві і сім'ї. Це визначення відображає роль гендерних стереотипів в ідентичності особистості і враховує присутність в концепті «гендер» не тільки соціальної, а й культурно-символічної складової, передбачає співвіднесення с чоловічим і жіночим началами речей, властивостей і відносин, безпосередньо зі статтю не пов'язаних [76].

Під гендерними стереотипами так само розуміють стандартизовані уявлення про моделі поведінки і рисах характеру, відповідні поняттям «чоловіче» і «жіноче», і є найбільш яскравим і ефективним механізмом формування традиційної гендерної поведінки і соціальних ролей [16, с. 147].

Гендерні стереотипи і стереотипи в принципі є продуктом нормальних, психологічних процесів, які природним і неминучим чином ведуть до їх формування і збереження. Джерелом формування соціальних стереотипів є як

особистий досвід людини, так і вироблені суспільством норми. Різні соціальні групи, реальні або ідеальні виробляють стереотипи, стійкі пояснення певних фактів, звичні інтерпретації речей, що дозволяє швидко і на певному рівні досить надійно категоризувати, спрощувати і прогнозувати соціальне оточення людини [20].

Гендерні стереотипи є специфічними когнітивними конструкціями, яким притаманні схематичність і спрощеність. Стереотипи керують обробкою інформації, що надходить, тому відбувається запам'ятовування тієї інформації, яка є підтвердженням стереотипів. Гендерні стереотипи як когнітивна структура детерміновані системою орієнтирів прийнятного і неприйнятного для чоловіків і жінок поведінки [36, с. 71].

Гендерні стереотипи можна розділити на три групи: стереотипи, пов'язані з приписуванням чоловікам і жінкам цілком певних психологічних якостей і властивостей особистості (стереотипи маскуліності/фемінінності), стереотипи, пов'язані з сімейними і професійними ролями і стереотипи, які пов'язані з відмінностями в змісті праці (експресивна та інструментальна сфера діяльності).

Основними властивостями стереотипу є стійкість, ригідність, вибірковість сприйняття інформації та емоційна наповненість.

Стереотипи впливають на прийняття рішення, приховуючи логіку процесу від зовнішнього спостерігача. Вони є найважливішим елементом сприйняття, формують уявлення про світ і впливають на те, як сприймається інформація [12].

Аналіз подібностей і відмінностей в сприйнятті дійсності і в соціальній поведінці чоловіків і жінок показує, що основною причиною особливостей виступає не чоловіча і жіноча фізіологія, а специфіка виховання, навчання, а також поширені в кожній культурі уявлення про те, як слід вести себе чоловікам і жінкам [5].

Отже, під гендерними відносинами розуміються різні форми взаємозв'язку людей як представників певної статі, що виникають в процесі їх

спільної життєдіяльності, які вбудовані в широкий соціальний контекст і проявляються на різних рівнях соціуму. При цьому гендерні відносини залежать від таких факторів, як гендерні уявлення, стереотипи, установки, гендерна ідентичність особистості або груп, які відображають соціальні уявлення, стереотипи, установки/

Узагальнення наведених позицій дозволяє визначити, що основою для формування гендерних відносин виступають: поляризація і диференціація позицій чоловіків і жінок як двох гендерних груп, феномени нерівності, домінування, влади, підпорядкування і т. д. Згідно соціологічної та психолого-педагогічної літератури [3, 15, 27] в якості специфіки прояву гендерних відносин з позиції держави розглядається соціальна політика, спрямована на конкретну гендерну групу і обумовлена в свою чергу панівною в суспільстві гендерною ідеологією.

Особливості прояву гендерних відносин з позиції певної групи знаходять вираз у соціальних ролях, визначених як гендерні ролі чоловіків та жінок – членів суспільства.

Наша точка зору на досліджуваний предмет полягає у тому, що гендерний аспект відносин відбиває взаємовплив статевих життєвих світів (світу чоловіка та світу жінки) як сукупності інститутів, процесів та діяльності з приводу здійснення суспільної влади за допомогою організаційних, регулятивних і контролюючих функцій.

1.2. Проблема гендерних стереотипів у науковій думці та теоретико-методологічні підвалини дослідження

Серед історичних досліджень вітчизняних фахівців, що мають відношення до гендерної проблематики і опосередковано до політичної

культури, слід відмітити роботу Л. Смоляр, зокрема: «Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX століття: сторінки історії» [62].

Як витікає вже із самої назви роботи, вона присвячена вивченню становлення та розвитку жіночого руху на Україні (Наддніпрянщини). Головним предметом дослідження стає діяльність жіночих товариств, об'єднань, гуртків та освітніх закладів. Участь жінок в їх роботі ще не є виявом політичної діяльності, але вона опосередковано впливає на зміни політичної культури суспільства саме в гендерному плані – такого висновку можна дійти, ознайомившись з текстом книги.

Ще однією історичною роботою у даному напрямі є кандидатська дисертація І. І. Дейнеги «Український жіночий рух як складова національного відродження другої половини XIX – початку XX ст.» [18]. Вона також репрезентує історичний напрямок досліджень, який хронологічно співпадає з періодом, виокремленим Л. Смоляр.

Гендерні питання української історії досліджуються і сучасними істориками діаспори. Слід відмітити історичне дослідження, здійснене представницею української діаспори М. Богачевською-Хом'як «Білим по білому: Жінки в громадському житті України. 1884-1939» [7].

Погляд на політичну культуру та на жінку в її контексті репрезентує стаття Н. І. Недзельської «Роль жіночого начала у формуванні політичної культури українського суспільства» [50].

Щодо гендерного аспекту політичної культури, то тут слід відмітити статтю Е. Плісовської і М. Ліновицької «Сучасне суспільство: роль чоловіка і жінки» [55]. Спираючись на аналіз даних соціологічних досліджень, автори роблять висновок, що на період 1992 року спостерігається низька політична активність жінок. Жінки, пишуть Е. Плісовська і М. Ліновицька, «більше занепокоєні становищем у сім'ї, ніж процесами, що відбуваються в суспільстві».

Серед вітчизняних робіт подібного спрямування кандидатська дисертація Л. Трофименко за спеціальністю «Політичні інститути і процеси» «Феномен жіночого політичного лідерства в Україні» [45]. Висновок, якого доходить авторка, є невтішним – не зважаючи на позитивні тенденції останніх десятиріч – щодо репрезентативності жінок у політичних інститутах та на політичних ролях, можна зазначити, ця репрезентативність є настільки асиметричною, що, на жаль, зберігаються всі підстави вважати гендерну складову політичної культури на Україні такою, що явно свідчить про дискримінацію по відношенню до жінки.

До цих же висновків доходить фактично і Т. М. Мельник в роботі «Гендерна політика в Україні» [45]. Проте у даному дослідженні йдеться не про гендерні аспекти політичної культури, а про політичні рішення щодо гендерних проблем.

Поєднанням гендерного питання в зарубіжній політиці і політики української характеризується стаття О. Б. Ярош «Жіноче обличчя політики» «Міжнародне жіноцтво у політичній системі суспільства». Вона зазначає, що «в радянській Україні поняття «жінка» і «жіноче» нерідко не виділялися як окремі суб'єкти із загальної радянської маси, а подеколи використовувалися лише з пропагандистською метою».

Проте на думку О. Б. Ярош дискримінація жінки пов'язана з тим, що в пострадянських країнах, «у тому числі і в Україні, держава й нині обмежує права громадянського суспільства. Цей спадок тоталітаризму однаково лежить тягарем на плечах і чоловіків, і жінок. Не чоловік головний пригнічувач жінки. У цій ролі історично виступали держава і традиції – головні пригнічувачі особи, які, не маючи можливості посягнути на біологічну природу людини, посилювали соціальні відмінності між чоловіками і жінками. «Жіноче» як універсальне суб'єктивне начало відкидалося. Усе робилося для того, щоб лише створити враження рівноправ'я, якого насправді не було» [74].

О. Ярош справедливо також зазначає, що і «демократія не визнає автоматичної реабілітації жінки і «жіночого». Тому не дивно, що нинішній

період у нашому суспільстві характерний погіршенням фактичного стану жінок. І справа не тільки в економічній кризі, причина – у самій суті нинішніх суспільних відносин. Поява середнього класу – власників, орієнтованого на чоловічу зайнятість і реалізацію патріархальної ідеології «жіночого призначення», на зв'язаність жінки тільки із сім'єю, домашніми справами виключає її з інших сфер соціальної активності. Адже повернути жінкам їх «істинне призначення» значно простіше і дешевше, ніж створити справді рівні можливості для вільної реалізації сутності жінок і чоловіків.

Проблема влади природно переходить у проблему «чоловічо-жіночих» взаємин. Становлення політики з жіночим обличчям стає повсюдним атрибутом нашого часу. Але це тільки один аспект проблеми жіночої емансипації. Збільшення кількості жінок в органах влади, в тому числі найвищих, поява жінок-міністрів, діяльність незалежних жіночих організацій автоматично не ведуть до викорінення дискримінації» [74].

Таким чином, авторка статті вважає, що дискримінація жінки пов'язана з тоталітарними режимами, а асиметрія «жінка – чоловік» є похідною від політичної дискримінації. Але державу (державну владу) завжди уособлюють не якісь люди «взагалі», а чоловіки, і сама політична дискримінація є наслідком більш широкої і первинної дискримінації, яка зумовлена суто біологічними розходженнями, які перетворюють чоловіка, значно раніше ніж виникнення держави взагалі, на домінуючу складову цієї дилеми. Тобто політична дискримінація жінки є похідною від історично більш ранньої гендерної асиметрії.

Більше того, у твердженні, що держава пригнічує і чоловіків і жінок авторці дисертації вбачається відголосок марксистської ідеології щодо розчинення жіночого питання у питанні класовому, що, на думку дисертантки, є характерною рисою марксистського підходу до гендерної проблематики, який просто цю проблематику ігнорував (заперечував) як тільки доходив до аналізу соціалістичного суспільства.

Те, що чоловіки також опиняються під тиском держави, зрозуміло. Проте цей вид пригноблення не виключає ще й дискримінації вже чоловіком жінки. І якщо чоловік опиняється під тиском однієї влади – державної, то жінка відчуває на собі пригноблення подвійне, але, відверто кажучи, і в першому і у другому випадках домінуючою стороною є чоловіки.

З чим можна погодитись, на нашу думку, так з думкою О. Ярош, що «Проблема взаємовідносин «жінка і держава», «жінка і суспільство» є комплексною і багатогранною. З одного боку, жінки є членами соціальних груп і інституцій у структурі держави та учасницями соціально-політичних процесів. З іншого, відносини сфокусовано на жінках як на особливій соціальній категорії із специфічною роллю в суспільстві і функцією відтворення населення. Визначальним поняттям у проблемах «жінка і держава», «жінка і політика» виступає поняття «відтворення», яке сприймається насамперед як соціальне відтворення жінок, в яке входить і біологічне відтворення робочої сили та громадян. Чоловіки і жінки, крім загальнолюдських, мають ще й свої особисті інтереси, які належить рівною мірою враховувати в економіці і політиці, в сфері суспільних та сімейних відносин» [74]

Особливістю цих робіт є те, що всі вони досліджують стан залучення української жінки до владних структур, політичних інститутів. Дослідники фіксують тенденції, що свідчать про те, що стан справ з представництвом жінки в управлінських колах України зрушив з місця, проте цей рух настільки повільний, що на вищих ланках управлінської драбини – представництва жінок у Верховній Раді, в Кабінеті міністрів України – наша країна сильно поступається не тільки західноєвропейським державам чи США, а навіть деяким азійським та латиноамериканським.

РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ТА ЇЇ ГЕНДЕРНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ

2.1. Гендерні стереотипи в політичній культурі дорадянської України

Гендерні стереотипи, що йдуть корінням в далеке минуле, значним чином визначають становище жінки і ставлення до неї в сучасному суспільстві. У патріархальній родині чоловік був добувачем і годувальником сім'ї, а жінка займалася виключно веденням домашнього господарства і вихованням дітей, і тому перебувала в матеріально залежному, підлеглому становищі.

В індустріальному і постіндустріальному суспільстві жінка широко залучена в суспільне виробництво, і тому її місце в суспільному поділі праці змінилося. Жінка нарівні з чоловіком починає приносити дохід сім'ї. Однак зміна соціальної ролі жінки не привела до кардинальної зміни традиційних статево-рольових поведінкових установок. За жінкою як і раніше зберігаються обов'язки по виконанню домашньої роботи, яка розцінюється як економічно незначна і другорядна. Підлегле становище жінки поширилося і на сферу суспільного виробництва, де, як і в сім'ї, домінує чоловік. У такій ситуації «винне» збереження статево-рольових стереотипів, що роблять величезний вплив на існування сучасної гендерної нерівності [6].

Серед примітних явищ тодішнього суспільного життя – виникнення політичних партій і рухів, які орієнтувалися на величезні соціальні верстви, які до другої половини XIX ст., були позбавлені права на участь у політичному житті. Їх роль не обмежувалася тільки маніфестуванням певних соціальних вимог. В умовах конституціоналізму, що починав формуватися тоді в Російській імперії, розвитку парламентських традицій нові партії могли боротися за модернізацію законодавства і доносити свої ідеї й переконання до всього суспільства [12].

Органічною частиною в цьому процесі був жіночий політичний рух. У процесі його формування та розвитку поступово вийшов на суспільно-політичну арену новий тип жінки – ініціативної, сильної, мужньої і морально стійкої особистості, здатної до незалежних і обґрунтованих суджень, свідомої громадянки рідної землі й дочки рідного народу.

Водночас потрібно зважати на те, що традиції сприйняття політики в різних культурах суттєво відрізняються. Так, для американців типовим є переконання, що політика – це важлива сфера суспільної діяльності і вона в решті решт спрямована на благо суспільства, тому і ставлення до неї поважне, серйозне. Аналогічним є ставлення до політичної діяльності в традиції англійської культури [25].

Для слов'янських культур традиції оцінки політики як сфери діяльності виражає висловлювання: «Політика – брудна справа». Це висловлювання є свідченням негативного стереотипу, який склався в культурі. І це зрозуміло: традиції авторитарного і тоталітарного правління переконують, що ніколи цей тип політичного устрою не був спрямований на потреби пересічної людини, а завжди слугував вирішенню або особистих інтересів володаря, або у кращому випадку, інтересів держави, яка була понад усе.

Історично це цілком зрозумілі речі: традиції парламентаризму у Великій Британії, Франції, особливості формування демократичної форми правління у США передбачали або створювали ілюзію представництва від вузького до достатньо широкого кола громадян в органах державного управління, їх вплив

обмежений або достатньо широкий на прийняття політичних рішень, на обрання політичних керманів.

Східнослов'янські суспільства таких можливостей в цілому були позбавлені, якщо не враховувати особливостей самоврядування Новгородської держави, та певних традицій князівської домонгольської доби. «Загубленість» паростків представницької демократії не дала сформуватись будь яким традиціям політичного активізму східнослов'янських культур [18].

Щодо українців, які давно втратили власну державу, ввійшовши до складу держави, де вони не були титульним етносом, то для них це означало не лише те, що вони не сформувалися донедавна як політична нація, але й те, що усвідомлення абсолютної неспроможності хоч якимсь чином впливати на владу, на політичні рішення, неспроможність навіть мати політичні фігури, які хоча б якимсь чином лобіювали політичні рішення, спрямовані на користь українцям повинні були сформувати і сформували стереотип пасивного ставлення до політичної діяльності, які світоглядно легітимізувалися гаслом – політика – брудна справа, або «до неба – високо, до царя – далеко», або «жалует царь, да не жалует псар» [40].

Подібні культурно-історичні обставини, що склалися після руйнування Запорізької Січі, зумовили формування у українців своєрідного пасивного активізму щодо політичної діяльності. Цей стереотип поведінки зберігається і донедавна. Справжнє ставлення до політики, персон, що її уособлюють, відрізнялося маніфестаційною покірністю, згодою з водночас справнім негативним ставленням. Такий тип поведінки цілком зрозумілий з точки зору основних стратегій конфліктної поведінки, це стиль ухилення, який є типовим для більш слабкої сторони. На жаль, українці, як раз протягом століть і склали таку слабку сторону, балансує між геополітичним сусідом-левіафаном – Росією та в певний час теж неслабою Польщею. До речі, політика балансування певний час приносила свої здобутки, перемінні військові угоди з татарами допомагали українській політичній еліті часів козаччини балансувати між головними геополітичними акторами, зберігаючи власну

незалежність. З історичної точки зору питання, чи змогли б українці продовжувати таку політику, а отже зберігати власну незалежність, якби не угода Хмельницького з Росією – є риторичним питанням. Проте, ця подія безумовно негативно вплинула на політичну поведінку як складову політичної культури українського етносу. Це дається взнаки і сьогодні [34].

Проте, щоб зрозуміти, чому сталося так, як сталося, необхідно більш детально проаналізувати роль, яку відіграє в політичній культурі певного етносу його, або не його, політична еліта, тобто частина населення, яка виконує функції загальносуспільного управління і яка в силу спеціалізації набуває специфічних рис та навичок, які дозволяють їй виконувати зазначені функції найбільш ефективно порівняно з представниками інших прошарків населення.

Генетично політична еліта формується з силових соціальних структур, які очолює і уособлює в первісних суспільствах ватажок, а також – з ідеологічних (магічно-релігійних) структур, які репрезентують спочатку колдуни (шамани), згодом – жерці, тобто служителі релігійного культу [32].

Іноді ці функції може об'єднувати одна особа: існують ватажки, які виконують і сакральну функцію. Прикладом, коли в класовому, тобто значно більш розвинутому суспільстві, представник світської влади намагався перебрати на себе і релігійну (ідеологічну) функцію, є реформи єгипетського фараона Ехнатона, який намагався зосередити в своїх руках не лише силові функції, а й культові, отже ідеологічні. Проте, як правило, ці складові владного впливу розділені, іноді структури доповнюють одна одну, іноді – суперечать, іноді одна настільки підкоряється іншій, що втрачає політичний вплив, принаймні тимчасово («стояние в Каноссе»).

Ще Платон, який, не виключено, побував на Сході, підкреслював панівне положення в ідеальній державі саме політичної еліти інтелектуального походження, розташувавши філософів на соціальній сходинці вище за воїнів. В Індії соціальна структура, з якої немов би списана ідеальна платонівська держава, закріплює домінування прийшого етносу над автохтонним. Саме

перші і складають політичну еліту індійського суспільства духовна (ідеологічна) – брахмани і військова – кшатрії. Заборона на укладання шлюбів поза межами цих верхніх варн таким чином була зорієнтована на зберігання етнічної меншості від асиміляції з етнічною більшістю, яке складало автохтонне населення Індостану. За спостереженнями і на сьогодні представники елітних варн, які вже поступово розмиваються, антропологічно відрізняються від іншого населення країни [29].

За історичних обставин зосередження політичної влади в одних руках, а саме: духовної (ідеологічної) політичної еліти відбулося і у євреїв – інститут равінату. Сприяла збереженню політичного елітизму у в цілому несприятливих зовнішніх умовах і спадковість самого духовного сану, чого, наприклад, було позбавлено християнське духовенство.

До речі, в дохристиянській Русі простежується тенденція централізації політичної – і силової і ідеологічної – влади в руках світських – князів, тобто представників військової політичної еліти. Прийняття християнства, яке повинно було легітимізувати владу Великого князя і сприяти централізації, отже, ставати чинником державотворення, насправді відіграло неоднозначну роль: спочатку воно взагалі було провідником політичного впливу Візантії, а потім – політичною силою, яка допомогла зсередини руйнувати українське державотворення, виконуючи ідеологічну функцію управління масовою свідомістю задля обґрунтування ідеї єдності, а фактично включення, з іншою православною державою – Московським царством, а потім і Російською імперією. В цьому контексті достатньо згадати таку неоднозначну постать як Феофан Прокопович, який вніс значний вклад у зміцнення російської державності, і цей внесок росіянами не забутий: достатньо завітати до Духовної Академії Троїце-Сергієвої Лаври; українець, що доклав неабияких зусиль для зміцнення російського абсолютизму, який розчавив українську козацьку державу, а разом з нею – і залишки української незалежності [14].

Політична еліта, яка генетично формується з військової еліти, в Україні існувала, проте була штучно усунена від свого народу. Трагедія української

державності у тому, що національна політична еліта була переміщена в іноетнічне середовище. Після ліквідації Запорізької Січі склалася парадоксальна ситуація – еліта без власного етносу, етнос – без власної політичної еліти.

Після того, як Україна потрапила до кола російської державності, ліквідація української політичної еліти була лише справою часу. Віддамо належне далекоглядності московської влади: по відношенню до української політичної еліти був використаний – користуючись сучасною мовою – диференційований політичний маркетинг. Частина (верхівка) української політичної еліти була куплена і асимільована. До речі, ця політика використовувалась російською імперією не лише по відношенню до українців – достатньо згадати Юсупових, Багратіона [30].

Частина політичної еліти українців, яка не продавалась, була асимільована насильницьким шляхом – Петро Дорошенко, або – якщо спробувала робити опір – знищена, П. Полуботок. Проте, приборкання верхівки не гарантувало від відродження національного сепаратизму, тому що залишалось саме середовище, яке здатне було відтворювати політичну еліту. Необхідно було знищити самі причини, які породжували політичну еліту нації: те національне середовище, з якого вона генетично формується. Це – військовий прошарок. В Україні таким середовищем було козацтво. Отже, перед московською владою поставала проблема знищення цього середовища. Варіант рішення цієї проблеми виявився оригінальним, об'єктивною передумовою чого була наявність вільних територій. Виселення елітогенного середовища – козацтва – за межі України дозволяло безкровно вирішити завдання знищення самої матриці українського національного політичного елітизму. Нація залишалася обезглавленою, а її «голова» перетворювалась на додаток до військових сил Імперії: вона була пересаджена в іноетнічне середовище і змушена була витрачати свою войовничу енергію об'єктивно на захист і зміцнення держави, яка поглотила її Батьківщину і знищувала її саму як джерело національної еліти. Козацтво почало служити еліті іншого етносу,

бувши стерилізованим щодо виробництва власної політичної еліти, щось на зразок того, як птахи пестують зозуленятка замість знищених ним їх власних пташенят [20].

Проте, гіршою виявилась доля не переселеного козацтва, а кинутої напризволяще української нації. Втративши не лише свою політичну еліту, а й – головне – саму можливість її відтворення, нація була фактично стерилізована і тому приречена не лише на втрату навіть надії на власну державність, але й – в перспективі, враховуючи мовну політику Російської імперії – на поступове розчинення в іноетнічному середовищі.

Напоготові стоїть і православна церква, яка виконує ідеологічну функцію за рахунок психотерапевтичного навіювання: «Христос терпел и нам велел».

Саме після цього обезглавлення починає формуватися стереотип прийняття українців як «жіночої» нації. Виникнення цього стереотипу, який і на сьогодні настирливо впроваджується в тому числі і в національну свідомість українців, припадає на добу після ліквідації Січі. З одного боку, для формування цієї міфологеми є певне підґрунтя – знищивши політичну еліту, московська влада ліквідувала саму можливість опору, тому що частина населення – військові, яка генетично складається з чоловіків, здатних виконувати свою суто чоловічу функцію – зберігати націю, територію, державу – була фактично ліквідована як українська. Був ліквідований на самій Україні і прошарок населення, з якого рекрутуються військові. Та частина, яка залишилась, виявилась неспроможною відтворити генофонд, які б виконували цю функцію. У чоловіків генетично закріплювались риси неамбїтної поведінки. Поряд з цим складалась геополітична ситуація, коли Росія була значно більш потужним і владним актором, ніж Україна. Останній в такій ситуації об'єктивно відводилась роль слабкою сторони, а це формувало і відповідний стиль поведінки в тому числі в конфліктних ситуаціях: пристосування, ухилення. Цей тип поведінки в гендерному аспекті

характерний для жінки. Нація мусила звикнути до того, що вона – жінка, а отже не може робити опору нації – чоловіку, тобто росіянам [11].

З другого боку, навіть українські науковці – наприклад, Б. Цимбалістий, починають повторювати тезу про жіночість українців, легалізуючи тим самим міфологему, надаючи їй легітимності і тим сприяючи закріпленню згаданих особливостей поведінки вже на рівні колективного свідомого. Ось чому, на сьогодні, повторення вченими мужами без детального аналізу причин цього стану тези про жіночість української нації можна вважати за своїми наслідками вкрай небезпечним з точки зору відродження національної самосвідомості українців і сумнівним – з точки зору повної відповідності дійсному стану речей. До речі, аналогічну оцінку, але вже у бік росіян, закидав М. Бердяєв («Судьба России») [56].

Можна було б закинути звинувачення українській політичній еліті в тому, що вона зрадила свій народ, залишивши, хоча й не з власної волі, його, і навести приклад єврейської політичної еліти, яка водила за собою свій народ, навіть прирікаючи його на тяжкі випробування, проте зберігаючи національний код, здатний відтворитися у будь-яку сприятливу мить у будь-яких біль-менш сприятливих обставинах, і переконливо довівши, що для збереження нації зовсім необов'язкова наявність власної території (як це безапеляційно стверджувала радянська суспільна наука), проте обов'язкова – наявність власної національної політичної еліти. На жаль, подібного не сталося в українців, вони не втратили своєї землі, проте перестали бути на ній господарями. Може тому, що політична еліта євреїв водночас була й духовною елітою – раввінат, а українська – лише військовою [39].

Можна втішатись тим, що були і інші народи, які залишаючись навіть на своїх територіях, втрачали панівне положення разом із втратою своєї політичної еліти: саме так прийшлий на територію Індостану етнос закріпив своє панівне положення тим, що вбудував в місцеву релігію ідею поділу суспільства на варни, ідею, яка, набувши поширення в іудаїстській релігії дала максимально можливий коефіцієнт корисної дії ідеології – стовідсоткову

керованість автохтонним населенням за рахунок самокерованості. Ідея поділу індійського суспільства на варни як морально позитивна ідея, будучи впровадженою в свідомість місцевого етносу, позбавила його волі до будь-якого опору загарбникам, примірівши з втратою панівного положення на власній території [29].

Отже, можна підсумувати, що специфічна ментальність української політичної еліти – так звана жіночість нації – і готовність сприйняти жінку у ролі політика не на стільки очевидно пов'язані, щоб виводити з цього особливості гендерних стереотипів щодо політичної культури українства. В цілому вони схожі на гендерні стереотипи інших народів, наприклад, тих же росіян: відносини політика – жінка є явно асиметричними. Разом із тим, певні риси української ментальності дійсно надають деяких специфічних рис гендерним стереотипам, відбиваючись у значно більш толерантному ставленні до суспільної діяльності жінки.

2.2. Ідейні засади гендерного виміру української політичної культури радянського періоду

Провідною ознакою будівництва соціалістичного суспільства у 20-30-і роки ХХ століття було формування свідомості радянських людей, відданих ідеалам і переконанням нового ладу. Створюючи систему взаємовідносин «нового радянського гендера», влада залучала їх до активного політичного життя, використовуючи при цьому різноманітні важелі впливу. Зважаючи на те, що економічне становище країни потребувало активного залучення жіночої праці, розширення участі жінок у суспільному виробництві загалом, відбувалося регулювання сімейних відносин, по-новому інтерпретувалося становище жінок у суспільстві і змінювалися усталені гендерні традиції [43].

Політична культура радянського періоду в гендерному її аспекті передбачала вибір певної стратегії взаємодії жінки з владою, ставлячи жінку у положення підпорядкованості, при якому цей вибір був умовою виживання і самореалізації. Стандартний набір моделей побудови взаємин з державою, характерний для населення радянського села, виділила Ш. Фіцпатрик [69]. Аналіз соціального поведіння міського населення на рубежі 20-30-х років ХХ століття показує, що вони успішно застосовувалися і жителями індустріальних міст. Серед основних способів взаємодії з владою, форм прояву лояльності стосовно неї можна виділити:

- 1) стратегії активного співробітництва, що вилилися, наприклад, у рух ударниць і активісток;
- 2) стратегії маніпулювання через письмове й усне апелювання до вождів і в державні структури;
- 3) стратегії пристосування, що зводилися до зміцнення традиційних гендерних відносин і інститутів [54].

У добу визвольних змагань 1917-1920 років Україна зазнала значних втрат. Її людський потенціал, економічна база і господарство були розорені, а перспективи подальшого існування – надзвичайно нестабільними. До того ж на початку 20-х років більшість населення України становили малописьменні, малосвідомі політично й національно селяни, яким потрібно було прищеплювати громадянську свідомість. Особливо актуальною була проблема соціалізації жінок, потреба їх входження в економічну та політичну сфери суспільного життя. Однак в радянській історичній науці склався такий методологічний підхід, за якого головна увага приділялась тим сторонам життя, які підтверджували успіхи соціалістичного ладу. Водночас саме сільське жіноцтво потребувало максимальної уваги дослідників. Тому повсякденне життя українських селянок досі не зазнавало належного детального і системного аналізу. Навпаки, життя жінок-робітниць, їх участь у виробництві, громадсько-політичній діяльності в дослідженнях висвітлено досить повно.

Нова економічна політика (НЕП), проголошена радянським урядом на X з'їзді РКП(б) у березні 1921 р., теж призвела до витіснення некваліфікованої жіночої робочої сили. Економічна самостійність товаровиробників передбачала перехід підприємств на госпрозрахунок і скорочення штатів. Природно, жінок звільняли першими і вони поповнювали армію безробітних. Наприклад, із кожних 100 безробітних жінок 94 працювали у тютюновій промисловості, 92 – у текстильній, 83 – у паперовій, 76 – у швейній. Така картина загалом характерна для тих галузей виробництва, де використання жіночої робочої сили було традиційним. У 1922 році на обліку на біржах праці України стояли 57% жінок. Надалі зростання безробіття у цілому по Україні було вражаючим: на початок 1923 року безробітних жінок нараховувалось 38,6 тис., а на кінець року – 65,7 тис. [71].

Однак, розуміючи неприпустимість такого становища, у 20-ті роки більшовицька партія виробила концепцію розв'язання жіночого питання шляхом законодавчого закріплення рівності прав жінок та чоловіків та створення при партійних органах відділів по роботі серед жінок. Зважаючи на вагомому потребу інтенсифікації ідеологічної роботи серед та підвищення серед них авторитету компартії, було розроблено ідеологічні та практичні підходи з цього питання, а впроваджувати їх повинні були жінвідділи як невід'ємна частина партійних структур того часу [41]. Перший жінвідділ в Україні виник при Харківському губкомі КП(б)У, згодом, в січні 1920 року, при Центральному комітеті КП(б)У було засновано відділ робітниць і селянок.

Із масовим запровадженням жінвідділів розпочалася систематична партійна робота серед жінок. Їм було властиве чітке визначення завдань і функцій, професійна організованість. Так, згідно з постановою ЦК РКП(б)У від 8 липня 1921 року жінвідділи повинні були нести відповідальність за агітацію серед трудящих жінок з метою залучення їх до радянського і професійного будівництва, вивчення та спрямування діяльності парткомів у галузі роботи серед жінок, участь у розробці питань загальнопартійного

будівництва, внесення пропозицій з питань, пов'язаних із громадянським звільненням жінок [41].

З метою підвищення політичної свідомості жінок-трудівниць було створено систему жінорганізаторів на фабриках і заводах. Однак наймасовішого характеру набули делегатські збори (конференції безпартійних жінок), під час яких проводилися «партійні дні делегатки». Уперше таку форму партійної роботи було застосовано на 1-му Всеукраїнському з'їзді робітниць і селянок у Харкові в 1920 р., на якому 253 зі 1105 делегаток з'їзду стали кандидатами у члени РКП(б) [19].

Ці збори використовувалися для якнайширшого залучення жінок у партійні лави. Адже частка жінок України в компартії на 1922 році становила лише 7,7%. Навіть у дні ленінського призову, який було проголошено Пленумом ЦК РКП(б) у січні 1924 року, ряди партії поповнилися 2253 робітницями, тобто тільки 7,5% усіх прийнятих в РКП(б) від України. Однак серед жінок кількість членів партії збільшилась значно: з 5927 до ленінського призову до 8180 після нього [19].

Значним завоюванням радянської влади була ліквідація неписьменності населення у 20-ті роки. Проблема була справді кричущою. Так, на початку 20-х років неписьменними в Україні було 12 млн. чол., у тому числі жінок – 8 млн. [40]. Із кожних 1000 чоловіків грамотними були тільки 529, тоді як з такої ж кількості жінок – лише 300. Помітно вищою була грамотність робітників, однак і серед них зі 100 чоловіків неписьменним був 21, а серед жінок – аж 56 [41].

Основні напрями у боротьбі з неписьменністю встановлювалися рішеннями з'їздів, конференцій та пленумів, спеціальними програмами ЦК компартії. Серед них, зокрема, «Про становище дівчат на виробництві, в школі та про роботу комсомолу серед дівчат» (1928), «Про чергові завдання партії по роботі серед робітниць та селянок» (1929), «Про бронь для дівчат в втузах, технікумах та робфаках» (1929) тощо. А згідно з прийнятою у травні 1921 року постановою Раднаркому УРСР, все населення віком від 8 до 50 років

зобов'язувалося навчатися грамоти російською або рідною мовою – за бажанням [13]. До речі, делегатські збори використовувалися й із цією метою.

Перехід від політичної до економічної мобілізації жінок у зв'язку з індустріалізацією і колективізацією, реалізація курсу на культурну революцію наприкінці 20-х – початку 30-х років ХХ століття знаменував зміну гендерної політики радянського уряду [10]. Жінки, що раніше сприймалися як аполітична частина населення, стали розглядатися як репродуктивна одиниця і робоча сила, саме в цій якості залучаючись до комуністичного будівництва. Офіційна ідеологія пропагувала політичну і виробничу мобілізацію жіночого населення, що здійснювалося через жінвідділи, організовані при партійних комітетах різного рівня, делегатські збори жіночого активу, секції міських рад депутатів.

У містах в умовах соціалістичного будівництва за низької продуктивності праці, що зберігалася, необхідно було «залучення жінок до трудової повинності й участі в комуністичних суботниках» [17]. Для здійснення цієї лінії влада проводила цілеспрямовану політику по укоріненню в суспільній свідомості ідеї про те, що економічна і соціальна рівноправність жінка могла придбати за умови рівноправної її участі в продуктивній праці.

В індустріальному місті трудова діяльність жіночого населення було тісно пов'язана із суспільною, що полягала в участі в звітно-виборних компаніях, русі ударників, соціалістичних змаганнях, а також у вступі в Комуністичну партію, роботі в профспілкових, радянських і партійних організацій як висуванців. Незважаючи на вплив революційних подій, які багато в чому емансипували жіночу частину населення, їхня роль у суспільно-політичному житті країни залишалася не настільки значною, як було потрібно партії й урядові.

Характерним прикладом прояву суспільно-політичної активності жінок була їхня участь у роботі рад різного рівня, вступ у партію. Використовуючи пільги, надані робітникам, більшість жінок сприймали їх як «ліфти соціальної мобільності», як умову подальшого просування, можливість самореалізації

[10]. Саме цей тип активісток, вихованих на ідеалах революції, з укоріненим у свідомості представленням про справедливість і закономірність радянського ладу, плідно брав участь у суспільно-політичному житті міста, вважаючи це правом і обов'язком кожного громадянина.

Незважаючи на сформовані політичні і соціально-економічні умови, що привели до появи визначеного типу політично активних жінок, більшість представниць жіночого населення України на рубежі 20-30-х років ХХ століття продовжувало залишатися політично пасивними, зберігаючи традиційне представлення про участь у радах і зборах (найчастіше уособлювалися із сільськими сходами) як типово чоловічому занятті. Особливо сильно це представлення було в сільських районах, що адміністративно відносилися до міста, де частка жінок-депутатів було мінімальною. За статистикою, що приводиться на делегатських зборах жіночого активу, якщо в 1925-26 р. активно брали участь у суспільному житті жінок було 22%, причому такий розподіл зберігся й у наступному році, то по окрузі в той же період частка жіночого представництва в радах упала з 33% до 18%. Менш активно жінки брали участь і в роботі звітно-виборних зборів. Якщо явка чоловіків на них у 1931 р. складала 82%, то жінок – 70% [34].

Однієї з причин небажання жінок виявляти соціальну активність було негативне відношення до них з боку традиційно набуваної частини населення. Самі жінки-депутати на нарадах профактиву серед причин пасивності представниць жіночого населення в суспільній роботі називали малограмотність, небажання працювати, «відсталість від чоловіків у своєму розвитку» [41].

Соціальна активність жінок в індустріальному місті на рубежі 20-30-х років ХХ століття була відображенням сталого радянського гендерного порядку, викликаного задачами соціалістичного будівництва. Це приводило до зміни ролі жінки в суспільстві, необхідності прояву нею активності в політичній і виробничій сферах. Але формуванню з ініціативи партії й уряду

«нового типу» жінки перешкоджали традиційні стереотипи взаємодії, що зберігаються у свідомості населення, жінки і влади.

Щодо України, то у вересні 1939 року, коли Західна України була приєднана до УРСР, радянська влада ліквідувала усі легальні громадські організації, у тому числі і жіночі. Державотворення з боку влади вимагало чіткої відповідності новій політичній схемі та реалізації нових політичних програм. Жіночий рух як суспільно-політична сила опиняється підлеглим до владних інтересів і виконує функції, ухвалені владою. При обкомах, міськкомах та райкомах компартії цього регіону були створені жінвідділи. Продовжуючи традиції роботи з жінками, жінвідділи створювали делегатські збори. У 1945 році до них було залучено на Львівщині – 939 жінок, а всього протягом 1945-1947 років у західних областях кількість делегаток збільшилась з 71,5 до 132 тис. [3].

Під час Великої Вітчизняної війни, у період визволення України від фашистських окупантів Червона Армія зіткнулася з Українською повстанською армією, яку підтримувала значна частина населення західноукраїнського регіону. В її складі було чимало жінок. Тому, на основі вже випробованої практики роботи серед жінок 20-х років, в 1945 році при відділі пропаганди ЦК КП(б)У було створено сектор по роботі серед жінок західних, Ізмаїльської та Закарпатської областей, а при обкомах, міськкомах та райкомах компартії цього регіону – жінвідділи.

Загалом у другій половині 40-х – першій половині 50-х років, поряд зі збройною ліквідацією загонів УПА компартія розпочала активну кампанію щодо залучення жінок західного регіону до партійного та радянського будівництва. Так, жінвідділи, використовуючи відомі традиції роботи, створювали делегатські збори. У 1945 році їх учасниками на Львівщині стали 939 жінок [37], а всього протягом 1945-1947 років їх кількість у західних областях зросла з 71,5 до 132 тис. чол. [3]. Крім суто політичних завдань делегаток навчали грамоти, так що неписьменність та малописьменність серед жінок західного регіону ліквідували до 1950 року. До того ж партійні комітети

використовували делегатські збори як ефективний спосіб залучення селян у колгоспи.

Таким чином, до 1950 року в західних областях України радянською владою було здійснено низку рішучих кроків щодо уніфікації регіональних особливостей порівняно з іншими територіями Радянської України, у тому числі й щодо статусу жінок.

Протягом четвертої п'ятирічки (1945-1950) здійснювалася програма мобілізаційних заходів щодо залучення жінок до партійної роботи. Адже вони у наступні роки, у зв'язку з демографічними наслідками війни, становили більшість робочої сили. З 1948 року в ЦК КП(б)У був утворений відділ по роботі серед жінок, до функцій якого належало залучення до партії нових членів. На відповідній нараді партійно-радянського керівництва у Києві в січні 1948 року обговорювалися питання поліпшення політико-виховної роботи серед жінок. Згідно з постановою ЦК «Про заходи по поліпшенню роботи серед жінок в Україні» [20], прийнятою у квітні 1948 року, на підприємствах, установах, в організаціях упроваджувалася нова структура – система рад жінок, покликаних вирішувати проблеми жінок на виробництві, у побуті, сприяти у вихованні дітей, охороні материнства та дитинства. За формою жіночі ради були виборними громадськими організаціями. Однак про їх високу ефективність не могло бути й мови, тому що реального авторитету серед жінок на місцях вони не мали, а їх структура не відповідала потребам часу, що швидко змінювалися.

Протягом 50-х років основними формами пропаганди серед населення, у тому числі жінок, були організовані політшколи, політгуртки, вечірні партшколи і університети марксизму-ленінізму, де вивчали теорію марксизму-ленінізму та історію партії. Крім того, безпосередньо на підприємствах організовувалася мережа лекторіїв для жінок, проводилися щомісячні збори і наради з питань участі жінок у громадсько-політичному житті.

Правові особливості статусу жінок було визначено у трудовому законодавстві СРСР Главою XII «Праця жінок» у Кодексі законів про працю.

Вони передбачали заборону використання праці жінок на роботах зі шкідливими умовами, на підземних роботах, обмеження навантажень при ручній праці жінок, надання права жінкам працювати неповний робочий день (тиждень) [29]. У зв'язку з виконанням материнської функції трудовим законодавством було узаконено надання жінкам відпусток по догляду за дитиною, перерв для годування дитини, а жінкам-матерям при прийомі на роботу чи звільненні надавалися додаткові гарантії. Проте реально виконати всі ці норми в умовах екстенсивного типу розвитку економіки, переважання ручної праці у тих галузях, де жінки традиційно становили більшість, було досить важко, а іноді й неможливо. А це, в свою чергу, призводило до систематичного порушення діючого законодавства.

Сам принцип рівноправності в усіх сферах життя чоловіків і жінок був законодавчо закріплений лише в 1977 р. у статті 25 Конституції СРСР та відповідній статті Конституції УРСР 1978 р. Природно, проголошуючи цей принцип, радянська держава намагалась практично підкріпити його через пропорційне представництво у державно-партійних структурах жінок. Відповідно, як і будь-яке штучно створюване співвідношення, таке представництво мало на меті лише продемонструвати цифрові показники у якості аргументів, що свідчили про всебічну участь жінок у суспільному житті. У 1971 році представництво жінок у місцевих радах народних депутатів було 43,3%, 1980 – 48,3%, а в 1985 році – 49,2%. Протягом 70-80-х років жінки – депутати Верховної Ради УРСР становили третину всього депутатського корпусу. Трохи менше – чверть – становили у середині 70-х років жінки – члени партії [28].

Водночас, незважаючи на високі показники активної участі жінок у виробництві та управлінні державою, в часи перебудови загострилася проблема поєднання трудової та суспільної діяльності жінок з материнською функцією, перетворившись на соціальну. Намагаючись розв'язати цю проблему, партія запропонувала відновити систему жіночих рад. Це був директивний шлях вирішення вищезгаданої проблеми, який не передбачав

ретельного аналізу становища жінки в суспільстві й до того залучав її до нових, перебудовчих процесів. Нагадуємо, жінради почали своє існування у 1948 році і повністю ніколи не припиняли своєї діяльності. На 1987 рік в Україні було створено 45214 жінрад на виробництві, з них більше як 24 тис. – безпосередньо у промисловості, системі агропрому, будівництві, на транспорті. Усі жінради були об'єднані у 601 районну, 432 міських, 25 обласних рад. Діяльністю рад керувала Українська республіканська рада жінок, яка складалася з 76 осіб. У діяльності жінрад в Україні приймали участь майже 490 тис. жінок [50].

Попри такі високі показники жіночої активності в радах, останні не були наділені реальною владою, не мали власних коштів. Саме тому їх відновлення та організація носили формальний характер. Про їхню високу ефективність не могло бути й мови, тому що нерідко на місцях вони не мали авторитету серед жінок, їх ієрархічна структура не відповідала демократичним змінам, що відбувалися в Україні в цей час.

Відомо, що новим осмисленням становища жінки в радянському суспільстві українська наука позначається з кінця 80-х років. Саме тоді почало формуватися нове бачення реалій жіночого буття за радянських часів. Дослідники гендеру визнають здобутки радянської влади у законодавчому закріпленні рівності чоловіків та жінок в усіх сферах життєдіяльності. В той же час вони вважають, що саме прирівняна до чоловічої можливість жінок здобувати освіту і брати участь у суспільному виробництві, призводить до фактичної нерівності жінки як особистості через її подвійну зайнятість і в суспільному виробництві, і в домашньому господарстві.

Правомірно, отже, поставити запитання: чи справді суспільно-політичні та економічні перетворення цього періоду мали вирішальний вплив на формування статусу жінок України, їх політичну соціалізацію, участь у житті радянського суспільства? Адже відомо, що політична соціалізація полягає в інтегруванні індивіда до існуючої політичної системи, політичної життєдіяльності нації, засвоєнні знань про суспільство, державу, політику,

чинні норми політичної взаємодії, культивуванні певних ідей, цінностей та принципів, набутті вмінь і прийомів відстоювання власних прав, впливу на владу, розв'язання політичних конфліктів тощо.

Політична соціалізація є історично необхідним процесом формування етносу, його політичної культури. Це – процес операційного оволодіння набором програм діяльності та поведінки, характерних для певної політико-культурної традиції, також інтеріоризації індивідом відповідних знань, цінностей і норм [34]. Вона є важливим механізмом відтворення суб'єкта спадкоємності у розвитку культури та цивілізації, підтримання безконфліктного існування суспільства як інтегрованої системи за допомогою адаптації індивіда до соціального середовища.

Політична соціалізація інтерпретувалася передусім як необхідна умова успадкування культурних цінностей, сталості політичних структур. Її завдання полягає в тому, щоб, як наголошував Х. Хайман, «навчити людей стійкій політичній поведінці. Інакше не буде ніякого порядку й, можливо, буде навіть хаос» [46].

Відносини держави з людиною й донині складаються важко та болісно: державне управління поведінкою індивіда ускладнилось, людині стало зовсім не просто орієнтуватися у знеособлених структурах бюрократичної влади. Політологи звернулися до проблеми політичної соціалізації в надії знайти засіб порозумітися з владою. Вони вважали, що знання про контактування окремої людини з політичною системою допоможуть позбавити останню від стагнації, криз та соціальних революцій.

Відповідь не поставлене вище запитання щодо ефективності політичної соціалізації жінок у радянську добу не є однозначною. У тогочасних наукових дослідженнях ролі жінки в суспільстві радянська наукова думка обмежувалася методологічним підходом, що склався в радянській історичній науці, згідно якого головна увага в дослідженнях приділялася тим аспектам життя, які підтверджували успіхи радянського ладу. Тому історичні дослідження

висвітлюють передусім діяльність жінок-робітниць, їх залучення до виробництва, громадсько-політичної діяльності.

Якщо ж говорити про сучасний рух жінок за мир, то початок йому був покладений на рубежі 70-80-х років виступом американських жінок за заморожування ядерних арсеналів. На підтримку виступили радянські прихильники миру. Далі розгорнувся широкий рух протесту проти розміщення американських ракет в країнах Західної Європи. На початку 80-х років з'явилася нова форма боротьби миролюбних сил – міжнародні марші миру. Перший Марш миру на території СРСР Стокгольм – Мінськ відбувся в 1982 р., пізніше – Київ – Відень [47].

Мільйони українських жінок брали участь у 175 тисячах антивоєнних акцій, які проводилися в Україні в 1986 році на ознаменування проголошеного ООН Міжнародного року миру. Заходи координувалися Комісією УРСР по проведенню Року миру. До її складу входили й жінки. Своєю участю в цих заходах жінки України продемонстрували свою підтримку широкомасштабних ініціатив, націлених на забезпечення миру [11].

Щорічно жінки України брали участь у заходах, організовуваних Республіканським комітетом захисту миру, по зміцненню міжнародного миру і співробітництва, відверненню загрози ядерної війни, припиненню ядерних випробувань; в кампаніях солідарності та підтримки жінок – жертв масових порушень прав людини, таких, як апартеїд, расизм, расова дискримінація, колоніалізм, неокolonіалізм, агресія, іноземна окупація.

Жінки – активні члени Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами – громадської організації, що займається питаннями зміцнення миру і розвитку взаєморозуміння між народами. На XXVII з'їзді КПРС було висунуто завдання активізувати Республіканську раду жінок, щоб активістки цієї організації могли серйозно впливати на вирішення широкого кола соціальних питань життя українського суспільства, мати чітко окреслене громадянське обличчя, широкі зв'язки з іншими громадськими організаціями, працювати в тісному контакті з ними. Натомість від

Республіканської ради жінок обрано лише 6 народних депутатів СРСР. Всього від України на 1989 рік народними депутатами СРСР були 38 жінок – 16,3 % депутатського корпусу України [53]. Представництво українських жінок у вищих законодавчих органах Союзу, отже, скоротилося майже вдвічі. Основна причина тут – певна ізольованість жіночих рад, односторонність їхньої діяльності – сконцентрованість на місцевих проблемах, недостатня політична ініціативність у плані постановки загальнонародних проблем, а звідси – втрата авторитету у потенційних виборців не тільки як фахівців, а й як громадських діячів. Робота системи жінрад, що очолювалася Комітетом радянських жінок, відрізнялася формалізмом, оскільки контролювалася КППРС, що не допускала ніяких альтернативних суспільних рухів.

Ідеологічна політика колишньої КППРС, як відомо, була спрямована на формальне впровадження принципу квотного представництва жінок у політичних структурах влади. І дійсно, у Верховній раді СРСР у 1984 р. частка жінок досягала 33%. Фактично ж роль жінок у прийнятті рішень, їхній вплив на політичне і господарське життя країни зводилася нанівець тенденційним добором депутатів-жінок, що здійснювався партійними функціонерами по рознарядці, що існувала: вони повинні були бути з робітників і селян; перевага віддавалася дояркам і ткалям. Так, 90% жінок-депутатів були пов'язані з фізичною працею [19]. Зрозуміло, що в силу їх некомпетентності жінкам-депутатам цілком запрограмовано надавалася роль статистів, а іноді, що ще гірше, роль зачинателів політичного цькування неугодних для КППРС політичних діячів.

Треба сказати, що жінки-депутати рідко одержували мандат депутата повторно (тільки 13% мали таку можливість), що обмежувало для них шанси придбання відповідного досвіду. Саме за рахунок жіночої частини депутатського корпусу відбувалася ротація депутатів.

Світовий досвід показує, що введення квот як тимчасових мір не порушує демократичних принципів, а служить вирівнюванню стартових позицій жінок і чоловіків, будучи перехідним етапом до справжньої рівності

статей. Така рекомендація міститься й у Конвенції про заборону усіх форм дискримінації у відношенні жінок, прийнятої ООН у 1979 р. і ратифікованою нашою країною в 1980 р.

Старий, строго ієрархічний розподіл соціальних ролей, де жінці приділялася підлегла чоловікові роль, обмежений вузько сімейною спрямованістю інтересів, породив комплекс неповноцінності і схильність до самознищення.

Цей стереотип виявився дуже живучим, часто він погано усвідомлюється і не має раціонального мотивування. Так, за даними одного із соціологічних опитувань, 39% чоловіків (між іншим, з вищою освітою) прямо заявили, що вони не хотіли б працювати під керівництвом жінки, однак ніяких пояснень причин подібної оцінки не дали [11].

Формуванню вищезгаданого комплексу неповноцінності сприяло і занадто довге перебування радянських жінок об'єктом благодіянь з боку держави в цілому. Треба сказати, що в СРСР ніколи не існувало сильного жіночого, а тим більше політичного, руху, ініціаторами якого були б самі жінки. В умовах однопартійної системи це було неможливе. Кілька поколінь жінок були відсторонені від прийняття рішень як на державному рівні, так і на виробництві, у сфері обслуговування тощо, де проходила їх професійна діяльність. Свідомість того, що від них нічого не залежить, формувало в жінок відсторонений, пасивний стиль поведінки.

Вивченням політичного лідерства, а тим більше такого аспекту, як жінка-лідер, радянська наука фактично не займалася. В умовах однопартійної системи й однієї офіційно насадженої ідеології держава мала одного загально визнаного керівника, що поступово усував своїх політичних супротивників і конкурентів, аж до фізичного знищення. Адміністративно-командна система культивувала авторитарний стиль керування. І ті жінки, яких система погодилася прийняти у вищі ешелони політичної влади, переважно дотримувалися саме цього стилю, намагаючись по можливості не занадто відрізнитися від чоловіків. Вважалося, що необхідно мати чітку

дистанцію між керівником і підлеглими; командну форму розподілу завдань; підкреслено казенний стиль одягу; повагу тільки до думки вищого начальства, думка підлеглих не приймалася в розрахунок; культивувалася команда і беззаперечне підпорядкування; не виключалися брутальність і агресивність стосовно своїх конкурентів і підлеглих [30].

Цей стиль керування більше відповідав набору ролей чоловіка, що розуміється традиційно. Жінки, для яких дуже важливим є міжособистісне спілкування, здоровий соціально-психологічний клімат у колективі, де вони працюють, терпимість і гнучкість у відносинах, віддають перевагу демократичному стилю.

Прихильники точки зору про жіночу некомпетентність і неспроможність у сфері політичної, державної діяльності апелюють до досвіду першого років радянської влади, коли дійсно мало місце широке прилучення жінок-селянок і робітниць до керування державою.

Уже в перші роки після Жовтневої революції був виданий Декрет Ради Народних Комісарів про залучення жінок до роботи в радянських установах як практиканток. Під керівництвом інструкторів жінки розподілялися по відділах установ, де протягом декількох місяців освоювали нову сферу діяльності. Крім того, для них спеціально читалися лекції і семінари про принципи радянського будівництва, про структуру державних установ і їхніх функцій, їх знайомили з вітчизняною історією й історією партії [28].

Були притягнуті жінки і до роботи в Робітничо-Селянській інспекції. У 20-і роки з метою залучення жінок у ряди партії й у профспілки при партійних комітетах були створені спеціальні відділи по роботі серед жінок. Формально вважалося, що ці й інші заходи мали кінцевою метою залучення жінок до всіх ланок керування державою, до всіх справ суспільства. Фактично ж, в умовах твердої однопартійності, партія прагнула поширити свій вплив, завоювати собі прихильників і серед жінок.

Було б помилково вбачати в минулому тільки погане і не зауважувати позитивних тенденцій, що малися в нашій недалекій історії. Приміром, у роки

так званого застою відбулося по-справжньому активне включення жінок у діяльність місцевих Рад. Зростання соціальної активності обумовлювався тим, що в життя влилося нове покоління жінок, дійсно добре освічених, з розвинутими інтересами й активним ставленням до життя, про що говорять і факти. За даними перепису 1989 року, вищу чи середню фахову освіту в Україні мали 43% працюючих жінок і тільки 35% працюючих чоловіків [38].

З 1961 по 1977 р. питома вага жінок у складі депутатів місцевих Рад підвищився з 33 до майже 49%. За даними дослідження В.Яковенка, близько 78% опитаних жінок як найважливіші мотиви своєї суспільної роботи назвали «прагнення приносити користь людям», «вдосконалювати спосіб життя», «зробити свій район зразковим» і т.п. Слід особливо відзначити властиве жінкам (що займалися суспільною діяльністю) почуття відповідальності за свою справу. «Виконання дорученого завдання» і «потреба бути з людьми» – ці мотиви також у числі провідних [43].

Потрібно зазначити, що в Україні жінки мають традиційно високий рівень орієнтації на трудову діяльність, обумовлений високим рівнем професійно-освітньої підготовки жінок, значенням їхньої заробітної плати в сімейному бюджеті, досить високим рівнем розвитку мережі дитячих дошкільних установ і груп продовженого дня в початковій школі, збереженням родинних зв'язків між поколіннями, коли бабусі допомагають виховувати онуків. І якщо в більшості економічно розвинених країн жіночі організації тільки порушують питання про створення умов для молодих матерів, що бажають повернутися до професійної діяльності через рік-два після народження дитини, то в Україні така поведінка стала вже традиційною.

У складі загальної робочої сили за останні 30 років частка жінок трохи перевищує 50%. Однак і в радянський час, і зараз, незважаючи на дуже високу, майже гранично можливу включеність жінок у трудову сферу, в управлінських структурах жінки представлені незначно. Так, наприкінці 80-х років серед чоловіків, що мають вищу і середню фахову освіту, на керівних посадах знаходилося 48%, серед жінок з таким же рівнем освіти – тільки 7% [32].

Цей фактуажний аналіз вимальовує дещо об'єктивістську картину стану суспільства, здатну характеризувати особливості політичної культури соціалістичного суспільства з точки зору присутності у ній жінок, тобто з точки зору гендерного аналізу. Але цей фактаж не надає відомостей щодо стану суспільної думки, стереотипів (а можливо й новацій) гендерного забарвлення.

Значно більш змістовний аналіз з метою з'ясувати особливості поширених на той час стереотипів сприйняття жінки дає радянське мистецтво, зокрема кінематограф. Цікавим і показовим виявляється той факт, що у кінострічках, дія яких відбувається за умов радянської сучасності, жінки як правило постають героїнями, які можливо і підвищуються над іншими, але обов'язково підпорядковуються головному герою. Вони поряд з чоловіком і формально навіть на рівні з ним, але фактично – нижче за нього, бо головний герой підтримує, захищає, допомагає. Існує певний набір соціальних ролей, які табуовані і для сценарних ролей: жінка не постає секретарем обкому чи крайкому партії (що просто відповідало дійсності), вона дуже рідко проявляє себе як керівник великого підприємства (виключення – кінофільм «Москва сльозам не вірить»). Рідко – як керівник державної установи («Службовий роман»).

Гіршим є те, що жінка дивиться на себе очима чоловіка, часто просто цього не усвідомлюючи. Кінострічки (відоме лєнінське: «З усіх мистецтв для нас найважливішим є кіно») формують стереотипи гендерної (і не тільки) поведінки, заступаючи місце традиційного засобу гендерної соціалізації – фольклору. Від архетипів жіночої поведінки зберігаються такі ознаки як підпорядкованість цінності чоловічого началу, необхідність дбати про цнотливість. Але відбуваються і помітні зміни деяких складових цих архетипів: якщо традиційно жіноче начало і зразок поведінки ототожнювався з пасивним началом і пасивним типом, то радянська ідеологія, відбиваючи потреби виробництва в жіночих руках, насаджує новий тип жіночої поведінки – активізм. Насправді він реалізується не у всіх сферах людського життя, а

лише в трудовій діяльності. За її межами – у сфері статевих і шлюбних стосунків розподіл ролей за принципом активний – пасивний – зберігає свою традиційну конфігурацію [58].

Отже, у радянський період статус жінок в Україні, як і в інших республіках СРСР, звичайно, з урахуванням суто національних ментальних особливостей трактування гендерного питання, був юридично прирівняним до статусу чоловіків в усіх сферах життєдіяльності, одночасно з максимальним залученням жінок до суспільного виробництва з наданням їм пільг у зв'язку з народженням та вихованням дітей. Однак такі заходи були малоефективними, породжуючи проблему подвійної зайнятості жінок - як в суспільному виробництві, так і в веденні домашнього господарства. Причиною такого становища були хибні ідейні засади гендерного виміру української політичної культури радянського періоду, що ґрунтувалися тільки на формальному законодавчому оформленні рівності статей.

РОЗДІЛ 3. ТЕНДЕНЦІЇ ЗМІН ГЕНДЕРНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

3.1. Гендерні стереотипи у політичній культурі пострадянської України періоду державотворення і переходу від тоталітарного до демократичного суспільства (1991-1996 рр.)

Період 1991-1996 років вважається перехідним періодом від тоталітарного політичного режиму, притаманного Радянському Союзу, до демократичного. Головний зміст цього періоду – розбудова незалежної демократичної української держави, символічним завершенням якого стає прийняття Конституції України у 1996 році.

Процес державотворення і формування нової політичної системи в Україні, реформування національної економіки був непростим і навіть болісним: приходилося водночас вирішувати велику кількість проблем в усіх сферах суспільного буття. Проте домінантою безумовно виступали політичні процеси: кардинальне реформування влади, інституцій, що її оформлювали.

Перші політичні об'єднання суверенної України організаційно прямували від суто неформальних угруповань до масових рухів. Форми

діяльності політичних організацій еволюціонували від зборів до масових мітингів, від теоретичних дискусій у вузькому колі до боротьби за депутатські мандати [65].

Перші кроки формування багатопартійності в Україні відбувалися не тільки за умов зміни політичного режиму, а й у ситуації боротьби за новий суспільний устрій. Партії згуртовувалися переважно навколо своїх лідерів, ідейним же підґрунтям їхніх політичних програм була ідея суверенітету України. При цьому спостерігалися принципово різні політичні орієнтації:

- 1) на побудову суспільства за соціал-демократичною доктриною;
- 2) на сучасне західне суспільство з ліберально-демократичною системою [17].

Багатопартійній системі у післярадянський період були значною мірою властиві антикомуністична й антитоталітарна спрямованість діяльності, прагнення розвитку за континентально-європейським зразком (західництво), прихильність до ідей демократії та демократичної розбудови українського суспільства. Мала місце орієнтація на англосаксонську двопартійну систему (класично репрезентована у США та Великобританії). Багато політичних діячів помилково вважали, що її можна автоматично перенести на український ґрунт, незважаючи на атомізований характер тогочасної партійної системи, недосконалість та незавершеність процесів партійного будівництва, відсутність потужних і впливових у загальноукраїнському масштабі політичних партій.

Щодо змін, які відбуваються протягом 1993-1996 рр., то вони асоціюються із зміцненням засад політичної системи та посиленням значення зовнішньополітичних гарантій української державності. Своєрідною ознакою еволюції тогочасної політичної системи можна вважати трансформацію Народного Руху України з народного фронту у політичну партію, а також реєстрацію раніше забороненої Комуністичної партії України [27].

Багатопартійність у сучасних реаліях суттєво впливає на якість політичної культури в суспільстві. Завдяки їй складаються й забезпечуються основи культури парламентаризму, реалізуються права політичних партій і суспільно-політичних рухів, їх місце та роль у соціокультурних та державотворчих процесах. Останнє, у свою чергу, істотно впливає на легітимність процесу формування виконавчих органів влади, зокрема органів місцевого самоврядування, а також на культуру їх функціонування.

Багатопартійність в Україні є важливим чинником різновекторного демократичного процесу. Проте вона поки що виявляється здебільшого у гострих політичних колізіях і значно меншою мірою впливає на перебіг повсякденного політичного життя. Наприклад, у 1992 р. більшість киян були схильні до пізнавальної активності й порівняно слабо брали участь у мітингах та інших політичних акціях. У західному регіоні було навпаки. На Сході ж населення поєднувало пізнавальний інтерес із активною участю у масових заходах, що свідчило про відносно високий рівень політизації населення [32].

Поступово, але неухильно впливали і на зміни політичної культури в цілому і в гендерному аспекті зокрема. Більше того, зазнавала змін, хоча і не в лінійній прогресії, а з відступами, на певних етапах інволюцією, сама гендерна культура українського суспільства, насамперед, з точки зору ставлення чоловіка до жінки.

На першому етапі усвідомлення гендерного аспекту політики ще фактично не відбувалося і не виходило на перший план. Більше того, проблема гендерної рівності яка і за радянських часів існувала у латентному стані на даному етапі відходить на другий план навіть цієї «підсвідомості». На перший план вириваються спочатку політико-правові питання, а за ними дуже швидко і економічні проблеми. Проте без них, навіть без ускладнення економічної ситуації, що викликала такі явища як невивплата зарплати і зубожіння значної частини населення, до якої одними з перших потрапили саме жінки, питання гендерної рівності стало артикулюватися вже на рівні суспільної свідомості, набувати ознак соціального актуалітету [60].

Передумовою цього стали зміни у політико-правовій сфері. Прийняття низки законів, які хоча і не мали гендерної специфікації, стали загально правовим підґрунтям для подальших зрушень. Серед законів важливе значення у цьому відношенні має один з перших, прийнятий Верховною радою «Про громадянство України», «Про об'єднання громадян». Отже, правова база створювала умови для формування в Україні громадянського суспільства. Громадянське суспільство виступає як сукупність об'єднань громадян за різними ознаками, в тому числі і за гендерними. Проте на початку цього періоду самосвідомість жінок ще мала кристалізуватися. А щодо чоловіків, то переважна більшість політичних та суспільних організацій і так де факто або була маскулініними, включаючи політичні партії та структури, або все одно відображувала саме маскулініні стереотипи і навіть архетипи поведінки.

Тому першочерговим завданням стало усвідомлення свого стану жінками у тому числі в політичному житті країни та актуалізація розуміння того, що необхідно зробити аби досягти того ж положення, яке традиційно монополюно займали в політиці чоловіки, вважаючи її – політику і владу, як зміст політики – своєю родовою вотчиною.

Зрушення в суспільній свідомості даного періоду відстежити непросто. Але на початку періоду соціологічні дані свідчать: усвідомлення проблеми в суспільстві і диференціація поглядів на проблему – формування жіночого і чоловічого погляду на проблему окремо – починається.

Соціологічні опитування, які були проведені на початку 1991 року і у листопаді того ж року дали дуже цікаві дані щодо змін масової свідомості з кардинальних питань, які відбивали зміни у розумінні демократії. Серед кількох питань щодо характеристик, які властиві демократії, себто: рівність всіх громадян перед законом, політичні свободи, покращення економічних умов, багатопартійна система, збільшення соціальної рівності, зменшення корупції та протекціонізму, перенос прийняття фінансових, політичних і адміністративних рішень на місцевий рівень, державний контроль над банками і крупними приватними підприємствами – містилося два питання.

Перше – рівноправ'я жінок, і друге, опосередковане – свобода в питаннях моралі та сексу [20].

З першого питання – рівноправ'я жінок – відсоток мешканців України розподілився таким чином: у січні 1991 р. питання турбувало 59% опитуваних і зайняло третє місце при ранжуванні значимості питань.

Що стосується питання про свободу у питаннях моралі і сексу, то як відсоток, так і рейтингове місце не змінилося: 22 і 22% і 11% і 11 місце відповідно. Така сталість позиції (останнє місце) може бути інтерпретоване як не актуальність питань у суспільній свідомості того часу і, водночас, як панування стереотипів сексуальної поведінки та оцінок, які склалися до того – як малозначущих в житті радянського суспільства (згадаймо відоме «У нас сексу немає» – проголошеного мабуть мимоволі на одному з телевізійних мостів між Радянським Союзом та Сполученими Штатами Америки) [40].

Автори соціологічного опитування інтерпретували данні таким чином, що на їх думку, це є свідчення певного пожвавлення патріархально-консервативних настроїв, які є захисною реакцією на зростання соціальної дезінтеграції і анемії [22]. Це також означає зниження долі тих респондентів, які вкладають у своє розуміння демократії рівноправ'я жінок.

Ці висновки можна доповнити й тим, що на листопад 1991 з'явилися нові актуалітети, викликані політичними подіями у країні, про що свідчить зсув на перші місця такого питання як покращення економічних умов (з 4 в січні на 3 у листопаді та питання багатопартійної системи і соціальної рівності, які перемістилися з 5-6 у січні 1991 року на 4-5 у листопаді того ж року).

Жінок-політиків на вітчизняному небосхилі ще не помітно. Навіть якщо вони є в коридорах верхніх ешелонів влади, то не розглядаються як такі, що цю владу уособлюють. Тому дані про ставлення українського суспільства до жінок-політиків спробуємо реконструювати на основі соціологічних даних, отриманих в ході лонгітюдного обстеження (січень 1991 – листопад 1991 року), яке мало на меті вимір оцінки (рейтингу) провідних політичних діячів, причому до кола вітчизняних, виключно чоловічої статі, були додані західні,

серед яких виявилась і колишній прем'єр-міністр Великобританії М. Тетчер [58].

Питання формулювалось таким чином: «Кому з політиків Ви довіряєте? До якого ступеню приймаєте їх позиції?» Відповіді оцінювались наступним чином: «повністю» – 3 бали, «певною мірою» – 2 бали, «меншим чином» – 1 бал, «зовсім ні» – 0 балів.

Ступінь довіри насамперед характеризував політичну свідомість як когнітивний рівень політичної культури. Рейтинги розподілилися наступним чином:

М. Горбачов: січень – 1593 або 1,45%; листопад 1507 або 0,99%.

В. Фокін (тогочасний прем'єр-міністр): 878 або 1,45% і 1054 або 1,34%.

Л. Кравчук: 1312 або 1,39% і 1495 або 1,59%.

Л. Лук'яненко: 863 або 0,93% і 988 або 1,22%.

І. Драч: 1004 або 0,86% і 820 або 1,05%.

Д. Буш: 1301 або 1,68% і 1221 або 1,84%.

Іоанн Павло II: 836 або 1,6% і 668 або 1,6%.

М. Тетчер: 1159 або 1,58% і 1089 або 1,77%.

Г. Коль: 1023 або 1,48% і 885 або 1,50.

Ф. Міттеран: 962 або 1,4% і 860 або 1,47%.

Відмітки нижче 1,50 бала свідчили про перевагу недовіри над довірою до політичного діяча.

Соціологи інтерпретують ці данні таким чином, що західних політиків в Україні на той час оцінювали вище ніж власних, і по-друге, офіційних політичних лідерів по Україні оцінювали в цілому вище, ніж лідерів опозиції [32].

Щодо динаміки ступеню довіри населення України до політичних лідерів, то на фоні падіння довіри до М. Горбачова зросла довіра В. Фокіну, Л. Кравчуку, Л. Лук'яненко і І. Драчу.

Єдина жінка-політик, яка була представлена в опитувальнику – М. Тетчер. Цікавим є те, що її рейтинг був високим на першому етапі опитування.

тобто ще за часів «радянства» України – 1,58, тобто довіра переважала недовіру, і ще підвищився уже за часів проголошення незалежності, склавши 1,77%.

Це може розглядатися насамперед як зростання довіри до М. Тетчер як західного політика у зв'язку з поступовою переорієнтацією колективної свідомості українців на західні зразки політики. Але рейтинг М. Тетчер поступився лише рейтингу Д. Бушу, випередивши Коля, Міттерана, а у листопаді і Іоанна Павла II, які теж уособлювали західний зразок політики, тобто демократію. Знов таки можна трактувати це насамперед як рейтинги країн, які уособлювали на той час політичні діячі. І тут зрозуміло, що США розглядалися як зразкова країна демократії і економічного добробуту, а Велика Британія як така, що наближена до США за зазначеними параметрами.

Разом із тим, навіть якщо це так, уособлювала велич Великобританії жінка, і суспільна українська свідомість високо оцінювала це уособлення, імпліцитно сприймаючи жінку як ідентичну величі цієї держави. Тобто справа полягала не в статі, а в політичному авторитеті, за яким стояв загальний демократичний позитивний імідж держави.

Водночас українське суспільство не усвідомлювало, що воно в принципі готове сприйняти жінку в ролі політичного діяча і навіть лідера. А своїх – вітчизняних – ще взагалі не було видно на політичному небосхилі.

У 1992 році ситуація на краще не змінилася. Пошлемося на данні соціологічного дослідження, проведеного співробітниками Інституту соціології НАН України у рамках програми «Відродження України» [36].

Вчені інтерпретували отримані дані наступним чином: «У нас спостерігається низька політична активність жінок, вони більше занепокоєні становищем у сім'ї, ніж процесами, що відбуваються в суспільстві.... Чоловіків ... значною мірою хвилює пошук можливостей впливу на рішення властей – 27% (жінок – 19%). ...чоловіки є активнішими у своїх в своїх життєвих позиціях, ніж жінки: 64% респондентів-чоловіків (жінок – 56%) вважають, що успіху в житті можна досягти власними силами – 42» [25].

На думку більшості опитаних, продовжують автори, суто жіночі сфери діяльності – це сімейно-побутові справи, виховання дітей; головним чином жіночі – сфера послуг, викладання в школі, медицина (зауважимо, додають автори, що такої думки дотримуються більше чоловіки, ніж жінки).

Суто чоловічі справи – політика, державне управління, промисловість, наука; переважно чоловічі – всі згадані вище, а також викладання у вузах [38].

Ці дані можна вважати підтвердження актуалізації маскуліних стереотипів суспільної свідомості. Найцікавіше у цьому відношенні – переконання чоловіків, що політика – суто чоловіча справа. Припустимо (за даним питанням вибірка за статтю не наводилась), що таким же є і переконання жінок у цей період, тобто відсутність самоусвідомлення себе як політичного суб'єкту або інакше кажучи, погляд на себе очима чоловіка.

У березні – квітні 1994 року відбулися вибори до Верховної Ради України. Вони вперше проводилися на багатопартійній основі, але за мажоритарним принципом, який виключав активну роль політичних партій.

Цікавим є той факт, що українські виборці свідчили: їх політичні уподобання змінилися внаслідок зміни ціннісних орієнтацій політичної свідомості. Так з 188 кандидатів, що балотувалися до нового складу Верховної Ради і були «походженням» зі складу попередньої, тобто обраної ще за радянських часів, 138 не пройшли – виборці відмовили їм у своїй довірі.

Найбільші за чисельністю депутатські фракції розподілилися таким чином: комуністи - 90, Народний рух – 22, Селянська партія – 21, соціалісти – 15. Водночас, якісний – у гендерному плані – склад новообраної Верховної Ради свідчив: простежується загальна тенденція скорочення жінок, залучених до політичних інститутів держави: їх кількість там різко зменшується. До парламенту було обрано 17 жінок що складало 4,2%. Для порівняння у 1984 році жінки-депутати Верховної Ради СРСР становили 31% всієї чисельності депутатського корпусу. Серед голів комітетів Верховної Ради не було жодної жінки [30].

Водночас серед невеликої кількості жінок, які пройшли до парламенту, виділяються Л. Скорик і Н. Вітренко, які в подальшому постануть справжніми політичними особистостями.

Цікавим виявиться той факт, що обидві відіграють «розкольнічеську» роль в діяльності політичних партій, з яких вони самі виростають. Навесні ще 1993 року від Народного руху відкололася частина, яка оголосила себе Всенародним рухом України на чолі з Л. Скорик та М. Покровським, а Н. Вітренко згодом «відведе» за собою частину радикально налаштованих членів Соціалістичної партії, створивши Прогресивно-соціалістичну партію України.

Чинниками активної політичної діяльності Н. Вітренко і Л. Скорик були особисті суто амбіційні мотиви цих жінок. І це – попри все – є важливим знаком: українські жінки «прокинулися» і почали боротьбу за свята святих чоловічого світу – за політичну владу. Щодо Н. Вітренко, за нею стояв, як приклад, досвід активної громадської діяльності її матері (як це повідомляли передвиборчі рекламні матеріали вже наступного етапу політичної кар'єри Н. Вітренко), власний вдалий життєвий шлях (хоча і в традиційних ще для радянських часів межах жіночої кар'єри – науковий ступінь доктора економічних наук), належність до української управлінської еліти – через чоловіка. Крім цього, безперечно особистісні харизматичні риси: навик публічних виступів, полемічної майстерності, здатності емоційно «заряджати» виборців, високий рівень інтелектуальної культури [20].

До речі, кар'єра Н. Вітренко у наступному періоді української історії продовжувала зростати: йдеться про її участь у виборах Президента України 1999 року в якості одного з претендентів на зазначену посаду.

Цікавим є й те, що тактика приходу до влади обох жінок була однаковою: спочатку входження до певної політичної потужної партії, просування в її лавах до певного моменту, а потім позиціювання на тлі цієї партії як опозиційної і значно більш радикальної сили.

Разом із тим ці поодинокі жіночі кроки зазначеного історичного періоду у верхніх ешелонах політики здійснюються значною мірою ізольовано і

всупереч стереотипам, притаманним політичній культурі українського суспільства. На рівні масової свідомості і масової поведінки відбуваються інші, дещо зворотні процеси. Особливо це стосується молодих поколінь, тобто тих, хто, як правило, є креаторами і носіями культурних новацій, у тому числі політичних.

Скористуємося даними іншого лонгітюдного опитування. Опитування 1991 року (січень-листопад) ставило за мету з'ясувати ступінь готовності населення до різних форм соціального протесту. Аналіз демографічних показників дав наступну картину.

Індекс готовності до участі в акціях політичного протесту (в балах) за віковими категоріями складав:

Вікова група до 30 років. Участь у зборі підписів – 2,36, у демонстрації – 2,35, у погрозі страйком – 2,01, у бойкоті – 1,87, незаконному страйку – 1,26, у захопленні будівель – 0,89.

Вікова група 30-55 років: збір підписів – 2,37, демонстрація – 2,27, погроза страйком – 1,88, бойкот – 1,71, незаконному страйку – 0,98, захоплення будівель – 0,71.

Вікова група вище 55 років: збір підписів – 2,38, демонстрація – 2,15, погроза страйком – 1,67, бойкот – 1,66, незаконний страйк – 1,87, захоплення будівель – 0,60 [38].

Таким чином, у 1991 р. активність саме молоді до найбільш рішучих форм соціального протесту була найвищою. І це цілком зрозуміло. Але через кілька років соціологи дають картину зростання пасивності саме молодій групі населення, про що у 1995 році науковці будуть вести мову як про відчуження молоді від політичної культури.

Це відчуження проявляє себе в низькому рівні політичної інформованості, політичної активності, «в девальвації» інтересу до політичного життя. На думку деяких науковців, низький рівень політичної активності студентства зумовлювався відсутністю політичних партій та лідерів, адекватних бажанням і надіям студентства, недостатньою політичною

інформованістю, відсутністю чітких соціально-політичних позицій у студентському середовищі (невизначеність, суперечливість політичних поглядів) [21].

Відмічена позиція – відсутність політичних партій та лідерів, адекватних бажанням і надіям студентства – стане однією з тих лакун, які виявляться здатними заповнити в подальшому жінки-політики.

Особливістю цього ж періоду є те, що гендерне питання в політиці окремо не порушується. І разом із тим кількість, жінок, залучених до політичних інститутів або політичної діяльності різко зменшується. Тут дається в знаки кілька факторів суспільної свідомості. По-перше, окремо жіноче питання давно не порушувалося в українському суспільстві в силу панування марксистської ідеології, згідно якої жіноче питання автоматично вирішується в руслі класової боротьби за визволення робітників (пролетарів) і з настанням соціалізму, як першої фази комуністичного суспільства, просто знімається як неактуальне. Дійсно, комуністична партія СРСР і КПУ пильно стежили за дотриманням квотованого представництва жінок у вищих ланках державного управління, хоча до «свята святих» – ЦК Політбюро КПРС і навіть Кабінету міністрів СРСР жінки (за одиничним виключенням – К. Фурцева) і близько не допускалися [69].

Але тривале панування цієї ідеології призвело до певного «забування» і жінками і чоловіками Радянського Союзу жіночих проблем. Навіть аналіз радянської періодики останніх двох десятиріч існування СРСР щодо України не віддзеркалює будь якої гендерно забарвленої самосвідомості населення. Традиційний набір, призначений для задоволення жіночих «потреб» – захист дитинства і материнства регулярно пам'ятався партійним керівництвом і, віддамо належне, вдосконалювався і в правовому і в економічному аспектах. Опосередковано задовольнялася ще одна жіноча потреба – боротьба з пияцтвом чоловіків, вирішення якої мало забезпечити сімейне якщо не щастя, то принаймні, хоча б відносне благополуччя жінки в якості дружини.

І хоча, якщо це усвідомити, жінка поставала у такому підході як стать дискримінована – її соціальні ролі насамперед співпадали з біологічними: репродуктивною (мати) і сексуальною (дружина), парадокс соціалістичного минулого полягав у тому, що жінки явно цієї дискримінації не відчували, і частина відчувала себе можливо повністю вільною та щасливою. Тим більше, що ідеологічна машина Радянського Союзу працювала справно: кіно, література, телебачення, друковані засоби масової інформації поряд з іншими завданнями партії та уряду СРСР справно виконували і функцію доведення, що в Радянському Союзі дискримінації жінки не існує [40].

Тому перший період існування незалежної України з необхідністю повинен був зберігати залишки цієї ідеологічної обробки населення, що і відбивають наведені данні соціологічних досліджень. Це був перший чинник посилення негативних тенденцій в сфері гендерного виміру політичного життя України: неготовність «іммунної» системи соціуму виробляти «антитіла» для власного захисту він зростаючої гендерної дискримінації.

Другим чинником, що зумовив цей процес, стала активізація і актуалізація на тлі нових геополітичних і економічних реалій старих, прихованих, але ніколи остаточно не зникавших, архетипів гендерної поведінки маскулінного спрямування. Це насамперед виявилось пов'язаним з традиційним чоловічим уособлюванням панування і влади і неготовності сприйняття жінки у цій же ролі.

Отже, для політичної культури України 1991-1996 рр. характерна наявність стереотипів:

- а) традиційного, тобто за великим рахунком маскулінного суспільства,
- б) комуністичного минулого, з ідеологією розчинення жіночого питання у контексті загальнокласового [51].

І той і інший стереотип заперечують жінку як політичного суб'єкта, тобто як політичного діяча і як особу, здатну до функціонування в політичних інститутах і цю владу уособлювати. Ця особливість відбилася, зокрема, у низькому представництві жінок в політичній діяльності та політичних

інститутах. За такого становища соціально-класова та біологічна – репродуктивна і виховна – ролі жінки збігалися. Однак надалі в цей самий період, із посиленням процесів лібералізації суспільства та поширенням у ньому ідей на підтримку жіночого рівноправ'я, в Україні активізувалися нові, прогресивні політичні сили, які вивели на широку політичну арену ряд жінок-політиків – яскравих особистостей.

3.2. Трансформація політичної культури та її гендерного виміру в умовах системного реформування українського суспільства (1996-2002 рр.)

Політичні події 1996-2002 рр. дозволяють констатувати наявність ряду показників еволюції партійної системи в Україні від атомізованої до плюралістичної (поляризованого або обмеженого плюралізму).

По-перше, це виникнення впливових партійних блоків й чіткий поділ політичних сил на «лівий» (передусім КПУ) і «правий» («Наша Україна») фланги, а також потужного провладного партійного блоку «За єдину Україну» на чолі з В. Литвином – 2002.

По-друге, наявність боротьби ідей у партійному протистоянні, що є показником ідеологічної структуризації українського суспільства. Ймовірно, КПУ на цьому етапі остаточно втратила ідеологічну ініціативу, перестала визначати перспективу розвитку українського суспільства, й її очікуватиме шлях ідейної еволюції від ортодоксальної лівизни до націонал-комунізму.

По-третє, виокремлення партій та партійних блоків, які посідають провідні позиції в суспільстві. Водночас жодна з трьох основних партійно-політичних сил того періоду («Наша Україна», «За єдину Україну»,

Комуністична партія України) не набула вирішального значення в діяльності Верховної Ради. Тому переможцем та провідною політичною фігурою в Україні залишався Президент, який ситуативно спирався на ту чи іншу політичну силу.

По-четверте, населення в Україні в зазначений період загалом негативно ставиться до партійної системи. У відповідності з оприлюдненими у другій половині грудня 2001 р. Українським центром економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова соціологічними даними 45% респондентів виявляються проти багатопартійної системи в Україні, 40% – за. 58% відсотків опитаних вважає, що в Україні має бути не більше п'яти партій, 23% – від 5 до 10 партій й лише 0,5% вважає, що їх повинно бути понад 10 [33].

Тому правомірно зробити висновок, що чіткий поділ партійно-політичних сил на відносно потужний «лівий» та «правий» фланги свідчить про подальшу еволюцію партійної системи України у бік системи поляризованого плюралізму західного зразка. Наявність потужної третьої сили в особі блоку «За єдину Україну» дозволяла на тому етапі говорити про перспективи обмеженої партійної поляризації, яка може спиратися на блокування кількох партійних партій, утворення ситуативних, а потім і триваліших партійно-політичних об'єднань. Вищезазначене переконує в прогресивності шляху поступової трансформації атомізованої партійної системи України у прогресивнішу та впливовішу партійну систему поляризованого плюралізму, принаймні обмеженого плюралізму західноєвропейського зразка.

Що стосується гендерного аспекту політичної культури зазначеного періоду, то це період, коли у вищих ланках виконавчої влади – Кабінеті Міністрів України – з'являються дві жінки: міністр юстиції С. Станік (1997-1999 рр.), віце-прем'єр-міністр Ю. Тимошенко (1999 – 2001 рр.). Така поява є симптоматичною: суспільство де-факто визнало за жінкою право на політичну діяльність і на представництво у політичних інститутах. Це відобразилося не тільки у появі жінок у вищій ланці виконавчої влади: Кабінеті міністрів

України, але й активної участі в роботі вищого законодавчого органу – Верховній Раді (Н. Вітренко, Ю. Тимошенко, Н. Карпачова, О. Кужель та ін.), проході до ВР політичної партії, очолюваною жінкою – ПСПУ, балотуванням на посаду Президента України жінки – Н. Вітренко.

Проте на рівні масової свідомості гендерні стереотипи змінюються значно повільніше. Прихід жінок до політики відбивається певною мірою всупереч сталим стереотипам сприйняття. Тому що в цілому владна вертикаль продовжує розглядатися суспільною свідомістю як несиметрична з безумовною перевагою на користь домінування чоловіка.

Аналіз парламентських виборів 1998 р. свідчить: участь взяли 30 політичних партій та блоків. З них лише одна чітко позиціювалась за гендерним (жіночим) принципом – Всеукраїнська партія жіночих ініціатив (№ 21 у виборчому бюлетені). За даними Інституту посткомуністичного суспільства (назва на 2003р.), серед кандидатів жінки склали 11% (з 3605 – 391 жінка). Найбільше жінок було в комуністів (абсолютна кількість), відносна (відсоткова) в Партії жіночих ініціатив: з 27 – 23. Політичні суб'єкти, в першій п'ятірці яких була хоч одна жінка, склали 37%. По мажоритарним округам було обрано 14 жінок, що становило 6,2% від загальної кількості депутатів-мажоритарників. В цілому до складу українського парламенту пройшло 35 жінок, що склали 7,5% від загальної кількості депутатів. Посади голів комітетів ВР посіли 6 жінок [23].

Жінки-кандидати до Верховної Ради від політичних партій та передвиборчих блоків були представлені наступним чином.

Блок «Партія праці та ліберальна партія – разом», який склали Партія праці України і Ліберальна партія України при загальній кількості кандидатів в депутати були представлені у першій двадцятці такими жінками: А. Роговцева – номер 5 за списком.

Партія «Регіональне відродження України» у першій двадцятці – 0.

Блок «Менше слів», який склали всеукраїнське політичне об'єднання «Державна самостійність України» і Соціал-Національна партія України у першій десятці: А. Вансовська – номер 1 за списком.

Партія Всеукраїнське об'єднання «Громада» у першій двадцятці Ю. Тимошенко – номер 6 за списком.

Республіканська Християнська партія у першій десятці: 0.

Партія Українська Національна асамблея у першій десятці: 0.

Партія захисників Вітчизни: у першій десятці: О. Кужель – номер 2 за списком.

Партія мусульман України у першій десятці: 0.

Аграрна партія України у першій двадцятці: К. Ващук – номер 1 за списком (пройшла по одномандатному виборчому округу № 20 – м. Горохів Волинської обл.), В. Семенчук – номер 3 за списком, А. Франчук – номер 8 за списком, В. Гошовська – номер 9 за списком.

Партія зелених України у першій десятці: 0.

Комуністична партія України у першій двадцятці: В. Заклунна – номер 5 за списком.

Партія «Союз» у першій десятці: С. Євдокименко-Ротару – номер 3 за списком.

Блок «Вперед, Україно», який було створено Українською християнсько-демократичною партією і Партією Християнсько-народний союз у першій двадцятці: 0.

«Блок Демократичних партій – НЕП» (народовладдя, економіка. Порядок), створений Демократичною партією України і Партією економічного відродження України, у першій двадцятці: 0.

Блок «Трудова Україна», створений Українською партією справедливості і партією Громадянський конгрес України, у першій двадцятці: 0.

Соціал-демократична партія у першій двадцятці: 0.

Блок «Європейський вибір України», створений Ліберально-демократичною партією України і Українською селянською демократичною партією у перший десятці: 0.

Блок «Національний фронт», створений Конгресом Українських Націоналістів, Українською консервативною республіканською партією, Українською республіканською партією у перший двадцятці: С. Стецько – номер 2 за списком.

Блок «СЛОН – Соціально-ліберальне об'єднання». Створене Міжрегіональним блоком реформ і Конституційно-демократичною партією у перший десятці: Н. Кожевина – номер 3 за списком.

Народний рух України у перший двадцятці: Н. Матвієнко – номер 8 за списком, Л. Григорович – номер 17 за списком.

Всеукраїнська партія трудящих у перший десятці: Н. Байбакова – номер 9 за списком.

Партія національно-економічного розвитку України у перший десятці: В. Наконечна – номер 7 за списком.

Народно-демократична партія у перший двадцятці: 0.

Всеукраїнська партія жіночих ініціатив у перший десятці: В. Даценко, О. Доброскок, В. Задоренко, К. Соколовська, К. Гурова, Л. Максимович, О. Арабули, Л. Горова, М. Сагайдачна, Л. Конєва.

Християнсько-демократична партія України у перший двадцятці: 0.

Блок «За правду, за народ, за Україну», створений Соціалістичною партією України і Селянською партією України, у перший двадцятці: Н. Марковська – номер 10 за списком.

Соціал-демократична партія України (об'єднана) у перший двадцятці: 0.

Партія «Реформи і порядок» у перший двадцятці: 0.

Партія духовного, економічного і соціального прогресу у перший десятці: 0

Прогресивна соціалістична партія України у перший десятці: Н. Вітренко – номер 1 за списком (пройшла по одномандатному округу м. Конотоп), Т. Задорожна – номер 6 за списком.

Аналіз передвиборчих програм політичних партій та блоків показав, що гендерна проблематика у більшості програм була відсутня. А якщо і була, то відбивала традиційні патерналістсько-маскулінні стереотипи: захист (суто чоловіча функція, тобто сильного по відношенню до слабкого) материнства і дитинства. Це свідчить про те, що жінка – імпліцитно продовжувала розглядатися дискримінаційно: їй, вважалося автором цих програм, потрібна допомога через диференціацію по категоріям, а не реформування системи таким чином, при якому соціальні групи, до складу яких входять жінки, і яким пропонується окрема допомога, мали б можливість забезпечити собі гідне життя [41].

Показовою у цьому відношенні є стаття Валентини Даценко голови Всеукраїнської партії жіночих ініціатив «Паперове» рівноправ'я. Чому жінка мусить бути сильнішою за чоловіка?». Вона зауважує: «Таке враження, що лише поодинокі з них припускають, що жінки теж можуть ефективно працювати, щось створювати. Чим довше живеш, тим більше утверджуєшся в думці, що стереотип «успішний чоловік – нікчемна жінка» ще довго утримуватиме свої патріархальні позиції в нашому суспільстві». І продовжує: «Жінка завжди винна: або занадто пасивна, або занадто активна» ... змінити переконання, що жінки можуть не менше, ніж чоловіки, дуже важко. Справа у тому, вважає авторка, що «ми живемо в країні, де, згідно з Конституцією, жінка і чоловік рівні перед законом. Однак ця рівність тільки на папері» [7].

Альбіна Юшкевич у статті «Тиха дискримінація», яка гірше за фізичне насильство» [42], пише, що за роки незалежності жінки України не тільки не набули нових прав і можливостей їх реалізації, але навіть і втрачають ті, що існували раніше. Висновок, який робить А. Юшкевич, взагалі парадоксальний і навіть песимістичний: разом з рухом демократизації в Україні поглиблюється дискримінація жінки.

Розглянемо гендерний вимір політики через призму персоналій. На арені нового складу українського парламенту основними жіночими акторами виступили: Н. Вітренко, яка сформувала свій політичний імідж ще за часи роботи у Верховній Раді попереднього скликання; новою постаттю, яка спалахнула на політичному небосхилі України, стала Юлія Тимошенко, котра пройшла до Верховної Ради в складі партії «Громада», створеної напередодні виборів 1998 року.

Ю. Тимошенко стала представником нової генерації політиків. За нею стояли значні фінансові і промислові ресурси: Єдині енергетична система України. Безумовно, структура була створена чоловіками. Прийшовши до влади у складі однієї політичної партії, Ю. Тимошенко в недовзі очолила частину колишньої «Громади», але вже під назвою «Батьківщина», а в апогей своєї політичної кар'єри ввійде вже як лідерка БЮТ – Блоку Юлії Тимошенко, до якого увіллються і сили «Батьківщини». Майбутня «Леді Ю» зберігала не тільки власну політичну кар'єру, але і кістяк соратників.

Але це погляд на «політичну» жінку відбиває поки що лише чоловічу складову політичної культури. Чоловіки у даному випадку розглядаються як носії зазначеного політичного стереотипу. А чи можна реконструювати «жіночий» погляд на жінку в політиці? Зробити це дещо складніше, але можливо.

Проаналізуємо дані соціологічного опитування, наведеного в монографії «Гендерні аспекти державної служби» [6].

Вибірка з 200 респондентів при відповіді на питання анкети «Кого б ви бажали мати керівником за статтю?» розподілилася наступним чином: 32,1% опитаних жінок і 11,8% опитаних чоловіків відповіли, що хотіли б мати своїм керівником жінку; 55,4% опитаних жінок і 75,7% опитаних чоловіків відповіли – чоловіка.

Серед коментарів до цього питання, – пишуть автори: жінки, обираючи жінок, відзначають «спільність поглядів на проблеми», «розум»,

«дипломатичність, стратегічність жіночого мислення», «відсутність зверхності та вседозволеності у висловлюваннях і поведінці».

Жінки, обираючи чоловіка керівником, зазначають: «з ними легше знаходити спільну мову», «чоловіки швидше приймають рішення», «стереотипи сучасного керівника – чоловічий образ».

Чоловіки, обираючи керівником жінку, коментують: «Ніколи не працював під керівництвом жінки. Хотів би спробувати», «Може бути, але не як правило».

Визначаючи керівником чоловіка, чоловіки-респонденти мотивують таким чином (традиційно): «Чоловік більше часу приділяє роботі, «Тільки чоловіка, жіноче керівництво надто емоційне», «У чоловіка менше емоцій, більше реальних пропозицій, виважені доручення», «Більш рішучі», «Простіше спілкуватися», «Більше працездатні», «Менше чванливі», «Надійніші». А є навіть такі відповіді – «Жінок-керівників не сприймаю» [6].

Серед коментарів є ключові, такі що відбивають архетипи української політичної культури (культури владного підпорядкування).

У жінок, що віддають перевагу керівниками-чоловікам: «Стереотипи сучасного керівника – чоловічий образ». Це інтеріоризоване жінками чоловіче сприйняття владної вертикалі, відносин «підпорядкування – домінування»: чоловік – зверху.

Позитивне ставлення чоловіків до керівників-чоловіків логічно викликає негативне ставлення до жінок-керівників, яке є аналогічним і «автохтонним» – чоловічий погляд на жінку: бути зверху (володарювати над чоловіками) не її справа.

Жінка в політиці (при владі) очима ж жінки, але позитивного сприйняття відбувається на підставі ідентифікації через жіночі риси, тобто на підставі співчуття, жіночої солідарності. Жінка в політиці (при владі) очима чоловіка, але позитивного сприйняття має єдине обґрунтування – новизна «почуттів»: «Хотів би спробувати», «Як виняток». Ідентифікація взагалі

відсутня. Мотивацію цього типу можна визначити: погоджуюсь на те, щоб жінка була при владі «по приколу» («заради інтересу»).

Чоловіки відмовляють жінкам у праві на владу на підставі того, що вважають їх надто емоційними (порівняно з чоловіками), менше виваженими (порівняно з чоловіками), менше рішучими (порівняно з чоловіками), менш працездатними, менш надійними (порівняно з чоловіками). Тобто якості «рішучості», «працездатності», «надійності» (ті, володіння якими притаманне жінкам, за думкою чоловіків, в меншій мірі ніж їм самим) вважаються:

а) беззаперечно позитивними;

б) втілюваними у більшому ступені саме чоловіками, так би мовити монополізованими чоловічою статтю.

Якість, що більше властива жінками (за думкою чоловіків) – це емоційність, проте чоловіками вона однозначно оцінюється негативно.

Інше опитування містило питання: «Підлеглим якої статі ви частіше сприяєте у просуванні по службі?» Відповідь: «жіночої» дали 73 респонденти. З них 29 жінок (51,8% опитаних жінок – державних службовців) та 44 чоловіків (30,6%). Відповідь: «чоловічої» обрали 70 респондентів, із них 7 жінок (12,5%) та 63 чоловіки (43,8%). Відповідь «і жінкам, і чоловікам» дали 23 опитаних, із них 10 жінок (17,9%) та 13 чоловіків (9,03%). Згідно з такими результатами, лише 70% жінок-керівників та 39,6% чоловіків-керівників готові сприяти просуванню жінок на державній службі. Це, як вважають автори проведеного опитування, свідчить про низьку гендерну чутливість керівників, особливо чоловічої статі [6].

Ще одне цікаве спостереження належить авторам зазначеної монографії: «Зате жінці – державному службовцю традиційно віддається перевага у ланці виконання доручень. На запитання «Службовцям якої статі ви надаєте перевагу для виконання доручень?» – 96 осіб відповіли «жіночої», із них 30 (53,6%) жінок і 66 (45,8%) чоловіків; 57 респондентів дали відповідь «чоловічої», із них 11 (19,6%) жінок і 46 (31,9%) чоловіків.

Ці дані можуть бути також інтерпретовані у владному контексті: виконання доручень – це знаходження в ситуації підпорядкування, тому жінці віддається перевагу у даному виді роботи не в силу якихось надзвичайних здібностей, хоча на поверхні – експлікованому рівні – такі інтерпретації цілком ймовірні, а тому, що це – традиційно зрозуміла позиція жінки – «знизу», та, яка традиційно відводиться у асиметричній вертикалі влади жінкам. Вони – жінки – просто знов опиняються там, де їм – за чоловічими стереотипами – ї належить бути: внизу, під владою, під домінуванням чоловіка.

У цьому ж руслі знаходиться і ще одне питання проведеного дослідження «Як ви оцінюєте управлінські рішення жінок-керівників?» Відповіли: «високо» – 35: з них 18 (32%) жінок та 17 (11,8%) чоловіків; «помірковано» – 132: (з них 33 (58,9%) жінки та 99 (68,8%) чоловіків), «іронічно» – 24 (з них 1 (1,8%) жінка і 23 (16%) чоловіка).

Серед коментарів жінок-респондентів є такі: «жінок-керівників дуже мало, а ті, кого я чую, дуже емоційні». Серед коментарів чоловіків-респондентів таке: «У нас відсутня яскрава державна чи політична діячка» (і це 2002 рік!).

Знов жіночий погляд на жінку ж при владі – а прийняття рішень є елементом владних повноважень – вбачає головну ваду так би мовити жіночості в емоційності (порівняно з чоловіком). А погляд чоловіка-респондента знов диспозиційний: «жінка не може бути при владі, тому що не може бути ніколи» – фактично так можна інтерпретувати наведений коментар.

Таким чином, знов панує маскулінний стереотип ставлення до жінки в політиці, а ширше – при владі взагалі. Він виявляє себе не тільки через погляди чоловіків, але, на жаль, інтеріоризований і жінками: вони дивляться на жінку у політиці, тобто на себе, очима чоловіків.

Більше того, як відмічають деякі дослідники, помилково усвідомлюючи цю рису як ваду жіночої натури, жінки, які фактично дивляться на себе очима чоловіків.

Про те, що гендерні стереотипи, притаманні політичній культурі України все ще не змінилися, свідчить точка зору С. Удовика: «Україні передусім не вистачає маскулінності, яку втілює вміння і здатність нести відповідальність за свої слова і вчинки. У відсутності її властива Україні жіночність якраз більше всього і роздратовує ділові кола західних країн і Росії» [6]. Очевидно, ця точка зору полягає у межах архетипу не тільки української, але і, очевидно, східноєвропейської свідомості: чоловіче (маскулінне) – активне, стійке, порядне тощо, жіноче – пасивне, слабке, невірне, нездатне «нести відповідальності за свої слова і вчинки».

Актуалізація цього архетипу є вкрай образливим явищем у даному випадку не тільки для жінки і української жінки зокрема, але й України в цілому, оскільки на неї екстраполюється надумане і невідповідне дійсності розуміння жіночості.

Таким чином, можна відмітити, що у другому періоді історії політичної культури України спостерігається досить цікаве явище: з одного боку протягом 1996-2002 рр. вперше у вищій ланці виконавчої влади – Кабінеті Міністрів України – з'являються жінки-міністри, що є безумовною ознакою прогресивного поступу політичного життя країни. Але з іншого боку на рівні масової свідомості зберігаються сталі маскулінні стереотипи сприйняття політичної діяльності як виключно чоловічої справи, що зумовлюється суто «чоловічим» розумінням влади в цілому як гендерно асиметричних відносин: домінування чоловіка і підпорядкування жінки. Більше того, цей маскулінний стереотип «запозичується» частиною жінок в якості елемента самосвідомості, сприяючи приниженню та пасивності щодо суспільного розподілу владних ролей та участі жінок у політиці в якості суб'єктів. Свідченням цього факту є те, що партії, які позиціонували себе на виборах 1998 року за гендерною ознакою, не пройшли до складу Верховної Ради України.

3.3. Політична культура та її гендерна складова в період подальшого розвитку громадянського суспільства в Україні (2002-2021 рр.)

Період з березня 2002 до кінця 2004 року є найбільш динамічним в історії незалежної України. Він відкривається парламентськими виборами у березні 2002р. і завершується так званою Помаранчевою революцією.

Дослідження гендерного аспекту політичної культури даного періоду розпочнемо з того, що спробуємо визначити еволюцію, яка відбувалася протягом березня 2002 р. – середини 2004 р. з точки зору ставлення до осіб, які є політичними суб'єктами, і еволюцію самої політичної поведінки цих суб'єктів.

Цей період відкривається дуже важливою подією – виборами до Верховної Ради України у березні 2002 року. Більшість мандатів за партійними списками дісталася представникам блоку «Наша Україна», серцевину якого склали УНР і НРУ, а очолив – майбутній президент України Віктор Ющенко. Вибори засвідчили: відбуваються кардинальні зміни у ідеологічному підґрунті домінуючої політичної культури, на рівні політичної свідомості українського суспільства.

У 2002 р. йшли до парламенту 33 політичні партії та блоки. За гендерною ознакою позиціонувала себе партія «Жінки за майбутнє України», яка не пододала 4% бар'єру. У складі цієї партії 88% склали жінки. Жодної жінки не було в складі Української морської партії. Найбільш «жіночими» виявилися партії: Всеукраїнське об'єднання «Новий світ» (50%), СДПУ (50%), Блок Наталії Вітренко та Партія реабілітації тяжкохворих України – по 34%. Всі ці партії до парламенту не пройшли.

Серед тих, які подолали 4% бар'єр, жінки склали: Блок Юлії Тимошенко – 21% (№ 15 у списку), СПУ – 18% (17), КПУ – 14% (23), СДПУ – 13% (25), Блок Віктора Ющенка «Наша Україна» – 10% (29), «За єдину Україну» – 8% (30).

Отже, за суто гендерним принципом перемоги не здобула жодна партія чи блок, що може свідчити про неактуальність на момент виборів гендерної проблематики у чистому вигляді, а також про традиційне стереотипне уявленні політики як чоловічої справи. Тобто довіри політику-чоловіку виявляли знов більше, ніж довіри до жінки-політика. Виходячи з результатів виборів, беремося стверджувати, що цю довіру, тобто управління гендерними маскулінними стереотипами, поділяли не тільки чоловіки, але й жінки.

Жінки були у першій п'ятірці в 20 політичних суб'єктів з 33, які змагалися на виборах. По одній жінці у першій п'ятірці мали тринадцять партій та блоків, по дві – п'ять, чотири – «Жінки за майбутнє», п'ять – «Новий світ». У першій десятці жінки були в 21 з 33 партій та блоків (до згаданих додалася «Наша Україна» – Лілія Григорович.). У дванадцяти – не було жодної жінки у першій десятці. В одинадцяти – була одна, в десяти – від 2 до 9 жінок. Отже, відмічаємо тенденцію зростання представництва жінок у політичних партіях та блоках: у 1998 році жінки у першій п'ятірці були у 37% політичних суб'єктів, в 2002 – у 61%.

Від мажоритарних округів було обрано 8 жінок, що становило 3,5% відсотка від загальної кількості мажоритарників. Порівняно з 1998 р., коли ця кількість складала 6,2% кількість жінок-депутатів Верховної Ради від мажоритарних округів, їх кількість зменшилася на 2,7%.

Разом із тим на основі пропорційних виборів у 1998 р. було обрано 35 жінок (7,5%) а в 2002 – 15 жінок (6,6%). Сукупна частка жінок у парламенті України в 1998 р становила 7,5%, у 2002 – 5,1%. Таким чином, жіноче представництво у Верховній Раді після виборів 2002 р. скоротилося на 3,1% (2,4%).

На 2004 рік представництво жінок у парламенті виглядало таким чином:

Фракція «Наша Україна». Загальна чисельність 100. Григорович Л. С., Білозір О. В.

Фракція КПУ. Загальна кількість 59. Александровська А. А., Заклунна-Мироненко В. Г., Катушева З. Г., Гінзбург О. П.

Фракція «Регіони України». Загальна кількість 63. Бахтєєва Т. Д., Богатирева Р. В., Антоньєва А. П.

Фракція СДПУ (о). Загальна кількість 40. Прошкуратова Т. С.

Фракція НАПУ. Загальна кількість 21. Ващук Е. Т.

Фракція СПУ. Загальна кількість 20. Семенюк В. П.

Фракція блоку Юлії Тимошенко. Загальна кількість 19. Тимошенко Ю. В.

Фракція НДП і ПППУ. Загальна кількість 16.

Фракція партії «Трудова Україна». Загальна кількість 30. Полякова Л. Є.

Фракція «Єдина Україна». Загальна кількість 17.

Група «Демократичні ініціативи». Загальна кількість 14. Давидова Л. І.

Група «Центр». Загальна кількість 16.

Група «Союз». Загальна кількість 18. Чеботарева Ю. С.

Позафракційні. Загальна кількість 17.

Суть змін політичної культури українців полягає у тому, що на зміну домінуючій традиційній політичній культурі, багато у чому успадкованій від радянської політичної культури, в якій голосування за представників влади (старої чи нової – значення не має) було основним, прийшов час новодемократичної політичної культури, заснованої на реальному політичному виборі між партіями (блоками), їх кандидатами.

Авторитарно-популістський тип політичної культури, заснованої на ідеї панування мас, керованих освіченими провідниками, боротьби з владою чиновників», носієм якого був електорат блоку Ю. Тимошенко, виявився витребуваним, і забезпечив подолання блоком 4% бар'єру.

Ю. Тимошенко мудро відмовилася від позиціювання на політичному ринку за гендерною ознакою. Цікавим є порівняння стратегії, обрані двома

найбільш відомими політиками – В. Ющенко і Ю. Тимошенко з точки зору особливостей гендерної поведінки в політиці і їх кореляції зі стереотипами політичної культури України. Обидва позиціонували себе на протестному електораті, тобто як опозиціонери. Подібне позиціонування виходить з того, що у будь-якому випадку людина при владі починає ототожнюватися із самою владою, внаслідок чого стереотип сприйняття влади як такої переноситься і на політика. В даний період, негативне ставлення до влади – Президента Л. Кучми та уряду внаслідок так званого касетного скандалу, акції «Україна без Кучми» та переслідувань учасників акції – ототожнювалося з персоналіями, які цю владу уособлювали.

Внаслідок цього складається ситуація, при якій політик, що стає в опозицію до влади, може розраховувати на формування позитивного до себе ставлення. Він може розраховувати на приховану симпатію, хоча демонстративно підкреслювати своє позитивне ставлення частина українського населення скоріше не схильна внаслідок певних ментальних особливостей, сформованих конкретно-історичними (у тому числі політичними) умовами.

Специфіка України полягає в тому, що вона не була ані центром, ані периферією (так зване лімітрофне положення), й майже постійно знаходилася між різними державно-політичними полюсами, на лінії їх протистояння, в центрі їхньої боротьби, включаючись до складу то однієї, то іншої держави. Тому для України характерні нестійкий стан, постійне маневрування й балансування на межі ризику. Це істотно вплинуло на психологію народу, його духовні, політичні та інші форми життєдіяльності. Зокрема, в політиці «маргінальний стан України виявився в наявності різних інтересів, прагнень, ідеологій, у структурах влади, в основі яких були орієнтації на різних сусідів. Це вело до регіональних розбіжностей і непорозумінь, а то й до тяжких наслідків, одним з яких була Руїна» [16].

Наслідком лімітрофного стану українського народу є наявність в його політичній культурі субкультур, орієнтованих на цінності сусідніх націй та

держав. Концепція маргінальної сутності ментальності українців пояснює також існування феномена так званих «двох орієнтацій». Це – «боротьба двох позицій, представники яких у складних суспільно-політичних ситуаціях схильні надавати вирішального значення або власному народові, його енергії, здібностям, або зовнішнім силам» [16].

Лімітрофний стан України позначився й на змісті національної ідеї. Українці упродовж сторіч мріяли про те, як би вирватися з обіймів своїх «доброзичливих» сусідів. Тому, як резонно зауважує В. Кизима, специфіка національної ідеї українського народу полягає в тому, що це не тільки й не стільки ідея творчості, але ідея свободи, часто витлумачувала як стихія вільності й руйнування. Орієнтація на «незалежність від» є стійкою ментальною установкою, яка спрямовує активність українців передусім у напрямку подолання, руйнації існуючого стану речей й значно менше стимулює державотворення.

Нація, яка довго перебувала під іноземним ярмом й культура якої зазнавала тотального нищення, починає набувати нових ментальних рис. В неї розвивається мімікрія, тобто здатність пристосовуватися до чужих порядків, формальне сприйняття суспільних порядків, ідеалів та норм, консерватизм як спосіб захисту й збереження власних етнічних рис, комплекс «меншовартості» [24].

Досвід України показує, що політична культура поневоленої нації дедалі більше характеризується конформізмом, забуттям власних традицій і символів, насиченням суспільної свідомості та суспільних відносин чужоземними цінностями і нормами.

Загалом можна зробити висновок, що ментальність нації, яка тривалий час не мала власної державності, суттєво деформується. На глибинному рівні психіки продовжують функціонувати власні ментальні риси, але на них починають нашаровуватися набуті за умов неволі ментальні установки. Останні дедалі більше блокують, деформують і витісняють компоненти національної ментальності. Аналогічної трансформації зазнає й політична

культура. Тому не дивно, що в українській політичній культурі функціонував стійкий компонент проросійської субкультури, який часто успішно конкурує з власне українськими політичними цінностями.

Класифікація ментальнісних установок за їхнім позитивним або негативним характером є складною й суперечливою проблемою. Зокрема, інтроверсивність, «відступ в себе», стиль прихованості сприяли фізичному й духовному виживанню українців за складних геополітичних умов. Інша справа, що ці та багато інших світоглядних установок не сприяли консолідації української нації, її цілеспрямованій боротьбі за суверенну державу.

Друга обставина, це те, що кращі риси духовного складу та культури українців (демократизм, миролюбність, доброзичливість та ін.), у конкретних обставинах історичного розвитку України інколи набували несприятливого для неї значення.

Українська ментальність та українська національна свідомість загалом мають суперечливий характер, що зумовлене як межовістю існування, так і багатовіковим підневільним станом нашої країни. Це означає, що в культурі нації одночасно виявляються різні й навіть протилежні якості: героїзм і боягузтво, волелюбність та конформізм, довірливість і підозрілість тощо. Кожна з них має свої причини та умови виникнення, а також свою роль в історичному процесі.

Виявляючи ментальнісні установки, які справили негативний вплив на формування національної єдності та державницьких якостей українського народу, слід спочатку визначити природні, а також набуті в умовах політичного поневолення. До перших слід віднести граничний індивідуалізм (егоцентризм), перевагу емоційного, почуттєвого над інтелектом і волею, певні компоненти селянської психології.

Ці якості української ментальності в політичному житті нації виявилися у домінуванні особистих інтересів над загальнонародними та державними, небажанні підкорятися органам державної влади, підозрілості щодо зміцнення позицій останніх, схильності до малих форм організації, анархізмові

(громадоцентризмі), критиканстві, міжособній боротьбі, політичній фракційності, хворобі отаманства, бунтарстві, проявах зрівнялівки, перевазі емоцій над розумом та волею при розв'язанні політичних проблем, недостатньому розвитку вольових якостей та цілеспрямованості, недисциплінованості, неорганізованості, притупленні почуття громадянського обов'язку.

До другої групи ментальнісних установок, які спричинили сторіччя підневільного стану України, входять психологічна мімікрійність, формалізм, рецидиви рабської психології, комплекси «меншовартості» та «кривди». В політичній культурі ці психічні якості виявилися у поверховому, формальному сприйнятті політичних явищ та процесів, недооцінці їх як вирішальних чинників національного життя, недостатньому усвідомленні корінних потреб та інтересів народу, особливо потреби у власній державі, некритичному сприйнятті чужоземних політичних цінностей і норм, невірстві в сили власного народу й покладанні надто великих надій на безкорисливу допомогу інших держав, рабському служінні іноземним правителям, приниженому почутті національної гідності, кар'єризмові ціною зради національних інтересів, чужинських політичних орієнтаціях. До цієї групи психологічних чинників слід віднести також ментальну фрагментарність суспільства, породжену довготривалою насильницькою роз'єднаністю українського народу, його території між різними державами та цілеспрямованою асиміляцією. Різні ментальнісні установки формували й відповідні типи політичних цінностей та ідеалів, віддаляли українство від власного культурного коріння.

Останнє спричинило ставлення до політики як до негативного явища, неповагу до владних структур, державних та політичних лідерів; дистанціювання від власної держави, «відчуження» від політики (феномен абсентеїзму – «неучасті»).

Розвиток політичної культури в Україні пригальмовується також невизначеністю державної самодостатності, нерозв'язаністю геополітичної

проблеми. В історії українського народу, наголошує О. Кульчицький, – «притягують особливу увагу «межові ситуації» (в екзистенційному розумінні) – «загрози смерті», «випадковості», «терпіння», що витворила геополітична ситуація України... багатой межової смуги поміж Заходом і Сходом» [18]. В цій ситуації ймовірні два різновиди реакції: «авантюрично-козацький», героїчний стиль, а також стиль «притаєного існування», спричинюючий пасивно-приспосовницьке ставлення до навколишнього світу.

За такого підходу до пояснення сутності української ментальності формується своєрідна біполярна модель, яка поєднує лицарсько-козацький й пасивно-споглядальний типи ставлення; ці типи або чергуються в часі, або проявляються паралельно. В політичній сфері ці ментальні установки матеріалізуються у бунтарстві, героїчній боротьбі за національні цінності та державну самостійність України і разом з тим в егоцентризмі, байдужості до долі власного народу і власної держави.

Розвиваючи думку О. Кульчицького, А. Бичко показує, як межовість, котра тривалий час була пов'язана з відсутністю власної держави, породжує комплекс національної «меншовартості» українця, останній же продукує комплекс «кривди», образи. Ця кривда може виявитися «або в орієнтації на реактивну агресію щодо дійсної чи уявних причин меншовартості... або в напрямку сублимації у стражданнях, або в соціально-утопічному мрійництві...» [4]. У політичному житті цей соціопсихічний селянський чинник, підсилений граничним індивідуалізмом, виявлявся у схильності українців до малих форм організації та самоврядування (громадоцентризмі), у розколах і дробленні політичних масових об'єднань, у невмінні та небажанні виробляти й реалізовувати загальнонаціональні політичні програми.

З оригінальним підходом до пояснення сутності української ментальності та її впливу на політичний процес виступив сучасний український політолог В. Кизима. Поділяючи нації та їхні ментальності на класичні та некласичні, вчений доходить висновку, що Україна – некласичне (маргінальне) суспільство. У ній та подібних до неї державах соціально-

економічні, політичні та духовні процеси розвиваються під впливом не внутрішніх, а зовнішніх чинників. «Некласичність української ментальності, – пише В. Кизима, – впливає з історичної маргінальності українського суспільства» [15].

Проте, ця точка зору не є незаперечною, особливо щодо сучасних геополітичних умов. Припущення перше. Політик, який розраховує на симпатії українського електорату, повинен поводитись аналогічним чином, тобто – згідно вимальованій характеристиці ментальності – бути таким і у своїй поведінці: ухилятися від рішучих дій, помірковано і виважено висловлюватись – до речі, тактика, обрана Віктором Ющенко на ранньому етапі його політичної діяльності – часів прем'єрства.

Проте, як принципово змінилася його тактика політичної боротьби відповідно змінам в політичній культурі українського населення напередодні виборів Президента України 2004 року. На полі політичних гравців постав новий Ющенко: рішучий, впевнений у собі, але так само як і завжди інтелігентний, коректний, розумний.

Чому ж на попередньому періоді політична поведінка Ющенка приносила йому успіх, але й змінена поведінка в кампанії 2002 року та напередодні президентської кампанії 2004 р. так само була схвально сприйнята громадськістю? З одного боку, це так тому, що ідентифікація електорату з політичним діячем завжди відбувається за певною спільною ознакою, яка робить цього політика «свійським». Тому, виходячи з ментальнісної характеристики українців, наведеної вище (тобто традиційної) тактика В.Ющенка на першому етапі його політичної діяльності маркірує його як «свого». Проте, як показала ситуація вже після парламентських виборів – 2002, цього виявилось недостатньо. Безумовно, втрата частини голосів очолюваною В. Ющенком політичною силою («Наша Україна») пояснюється зовсім іншими, ніж суто ментальнісні, причинами. Але, однією з причин того, що «Наша Україна» одразу не змогла реалізувати повністю потенціал, який

мала після виборів, було те, що стереотип поведінки не був змінений, а ситуація починала вимагати вже зовсім іншої тактики політичної боротьби.

Чи повинна була ця тактика стати тактикою переходу до активних рішучих дій? До речі, саме таку тактику використовувала Юлія Тимошенко. Для жінки-політика ця тактика на перший погляд є парадоксальною. Парадоксальною вона є і з ментальнісною, і з гендерної точки зору. З точки зору ментальнісної ця тактика більше придатна для російської частини протестного електорату: активізм більше характерний саме для росіян, які хоча і перебували в умовах тоталітарної держави протягом століть, проте були титульною нацією і компенсували політичне безсилля на державному рівні віртуальним домінуванням, яке відіграло компенсаторну функцію для поновлення почуття національної гордості.

З гендерної точки зору активізм ототожнюється з маскулінністю, чоловічою, але аж ніяк не жіночою поведінкою. Схильність до рішучих дій, до ризику завжди приписується чоловікові.

Ю. Тимошенко змогла ефективно використати контрастну політичну поведінку. Вона поєднала активізм, з ідеологією української національної ідеї, і той же активізм, але за іншою ознакою – гендерною, характерний для чоловіків, з нетиповою для жінки поведінкою.

Отже, з одного боку, орієнтація на ідеологію національної ідеї, а з іншого боку – нетрадиційний ментальнісний і гендерний тип поведінки – стали складовими успіху політичної діячки. Ще однією особливістю стало те, що попри неуспішні «традиції» української політичної культури часів незалежності (жодна жіноча партія до українського парламенту не проходила) Ю. Тимошенко позиціонувалась і на суто жіночому електораті. Щодо українського жіночого електорату, то певні особливості гендерної культури (про це мова йшла вище) знов-таки парадоксально зумовили підтримку політика, за нашими власними спостереженнями, і з боку чоловіків.

Поразка акції «Україна без Кучми!» знов-таки зумовлена ігноруванням традицій політичної культури українців, яка – на той час! – ще панувала у

суспільстві: на барикади українець в переважній більшості не йшов. Хоча і співчував тим, хто боровся навіть за його краще майбутнє, вичікуючи «якось та буде». Надто велика активність відлякувала.

Тому тактика політичної поведінки політиків, які працюють на полі саме національного українського електорату, мала вирізнятися гнучкістю, вибірковістю, надзвичайно швидким реагуванням на рівні інтуїтивних почуттів, до відходів, демонстративної байдужості, певної стратегічної хитрості і нетрадиційних тактичних прийомів політичної боротьби.

Загальні зміни в політичній поведінці політичних суб'єктів відбувалися паралельно і з гендерними трансформаціями політичної культури українського суспільства. До початку передвиборчої президентської кампанії 2004 р. відбуваються зміни гендерних стереотипів в політичній культурі України, які можуть бути охарактеризовані як амбівалентні, оскільки поєднують у собі заперечення «чистої» жіночої політики і «чистих» жінок в політиці (свідомством чого є неспроможність подолати бар'єр для входження до складу Верховної Ради суто жіночої партії «Жінки за майбутнє») із позитивним сприйняттям політика-жінки (стрімке зростання популярності Ю. Тимошенко саме як політичного діяча, а не як жінки в політиці).

Таким чином, за роки незалежності в Україні відбулась еволюція політичної культури у її гендерному аспекті від стереотипів, притаманних традиційному і пострадянському суспільству з їх в цілому маскулініним і антифемініним поглядом на жінку як суб'єкта політичної діяльності, у бік визнання її здатності і права на цю діяльність, тобто відбувся рух чоловіків назустріч жінці: у бік політичного партнерства та паритетної демократії.

Водночас оновлення присутності жінки у владі свідчило про толерантне сприйняття українським виборцем жінки в політиці, правда за умов, якщо вона сама «забувала» – принаймні на рівні самопрезентації – про свою «жіночість».

Хотілося б відмітити, що напередодні президентських виборів 1999 року проведене соціологічне опитування студентської молоді Криму [66], дало дуже цікаві данні: за рейтингом популярності поряд з чоловіками-політиками,

яких молодь була готова побачити на цій посаді, фігурувала жінка – Н. Вітренко, але не внаслідок статевої ідентифікації, оскільки пріоритет їй віддали не тільки дівчата, але й хлопці, а за особистісними рисами – харизматичними по своєму характеру .

Там, де жінка, що йшла в політику, відмовлялась від гендерних ознак презентації себе як політика, вона мала шанси на успіх. До речі, наприкінці виборчої кампанії 1997 року Н. Вітренко спробувала розширити свій електорат, додавши саме гендерну ознаку позиціонування: її телереклама подала відеоряд, що складався з портретів відомих жінок-політиків: Індіри Ганді, Беназір Бхутто і завершувала його Н. Вітренко.

Не зовсім ігнорувала жіночий електорат і Юлія Тимошенко у виборчій кампанії 2002 року, хоча подібного відео ряду не вибудовувалось. Ознаки жіночості у візуальній рекламі Ю. Тимошенко були присутні: відомий постер з її зображенням не тільки вводив елемент, здатний забезпечити національну (українську) ідентифікацію з нею виборців – на сьогодні вже «фірмова» зачіска в стилі «етно» – але й діючий на підсвідоме образ незахищеної, слабкої, лагідної, тобто «справжньої» жінки, який ґрунтувався на традиційному стереотипі жіночості чоловічими очима – тобто слабкої та потребуючої захисту людини. Достатньо згадати, що Ю.Тимошенко на тому плакаті у м'якому світлому светрі (навіювання відчуття м'якості) обіймала себе за плечі, наче потребуючи захисту (навіювання відчуття ніжності і слабкості – тобто знов у відповідності з чоловічим стереотипом сприйняття жінки). Але оскільки на вокативному рівні Ю. Тимошенко репрезентувала себе як рішучий політик популістського толку, а на візуальному – згідно вище визначеного, виникав так званий когнітивний дисонанс, при якому зіткнення усвідомленої сприйнятої інформації з інформацією сприйнятою, але не усвідомленою потенційним виборцем, закарбовував образ, і зайва агресивність вокативної презентації нейтралізовувалась візуальною інформацією, створюючи в цілому образ політика – на рівні свідомості виборця і образ жінки – на рівні підсвідомого.

Тобто гендерні стереотипи маскулінного сприйняття жінки були враховані і використані, але так вміло, що їх зіткнення між собою навіть не помітили.

Водночас позиціювання Ю. Тимошенко відбувалося на основі кардинальних змін, які відбувалися в суспільній політичній свідомості, а отже і в конативному рівні – політичній поведінці: на електоральному полі з'явилося нове покоління, для якого традиційні гендерні стереотипи вже втрачали свою силу – молодь. Але це було принципове нове покоління – покоління людей, які виростили вже в умовах пострадянської України, авторитарний тиск на людину в якій в цілому був відсутній. Це призвело до формування і іншого типу соціальної, у тому числі політичної поведінки.

Якщо у 1995 році соціологи і соціальні психологи констатували: молодь відчужена від політичної культури і навіть ставили діагноз, згідно якого серед причин відчуження називалась відсутність політичних партій та лідерів, адекватних бажанням і надіям студентства, то у 2002 році такі лідери вже з'явилися. І серед них на одному з перших планів – Юлія Тимошенко. Тому, насправді, вона виграла вибори не тільки за підтримки жіночого електорату, а й за підтримки молоді, яка ідентифікувалась з нею не тільки, а можливо і не стільки, за гендерною, скільки за генераційною ознакою. Ю.Тимошенко змогла і зовнішньо – виглядаючи надзвичайно молодо – і за стилем поведінки, і за гаслами, які відображали популярні цінності молоді – пошук справедливості з максимальним запереченням старого (особливу роль тут зіграла акція 2000 року «Україна без Кучми», у якій Ю. Тимошенко прийняла активну участь, а головною протестною силою якою стала молодь). Це все запам'ятовувалося і закарбовувалося у свідомості молоді, формуючи її політичну складову з гендерним відтінком.

Легко ідентифікувався молоддю і стиль поведінки Ю. Тимошенко. Якщо наведені попередні опитування відбували стереотипне закидання чоловіків жінкам їх «ваду» – підвищену емоційність, то поведінка Ю. Тимошенко в акції і після неї – інтерпретувалася не стільки як жіноча риса, а як риса молодіжної

тобто безкомпромісної, максималістської поведінки. І те, що її сповідувала жінка – саме молоде покоління не тільки не шокувало, як несумісне з жіночістю в традиційних стереотипах, а навпаки сприймалося – на підставі появи гендерної новації, яка екстраполювала на жінку нові нетрадиційні ознаки – позитивно: рішучість і активність сприймалися позитивно, знов-таки заперечували те, у чому жінкам відмовляв традиційний чоловічий погляд.

Вже після березневих виборів соціологічне дослідження критеріїв політичного успіху українських політиків відмітило, що серед найперспективніших політиками на українському небосхилі громадська думка вважала Ю. Тимошенко. При цьому її ж політична реалізованість складала 59,9; для порівняння менший відсоток мали лише: В. Ющенко – 56,3; В. Медведчук – 57,1; В. Литвин – 57,9 [30].

Ще одна особливість особистого успіху Юлії Тимошенко полягає у тому, що вона зберегла «суто» жіночі риси поведінки: емоційність, безпосередність, відвертість у публічних виступах і у спілкуванні з людьми. Суспільство сприйняло ці риси нарешті як такі, що не завадять жінці бути політиком і приймати вірні ефективні політичні рішення.

Безумовно, сприяла успіху Ю. Тимошенко її діяльність на посаді віцепрем'єра в уряді Ющенка, коли вона – ця маленька тендітна жінка – зробила чимало суто чоловічих справ і з «чоловічою» твердістю: реформування ПЕК, поповнення бюджету, реалізацію соціальних програм – принаймні з урядом Ющенка пов'язується ліквідація боргів бюджетникам: вчителям, лікарям, науковцям. Але це не тільки соціально вразливі сфери діяльності, а й високо фемінізовані.

Можна припустити, що саме тут за нею потягнувся жіночий електорат, який на підставі суто гендерного позиціонування відмовив «гендерній» партії «Жінки за майбутнє» у своїй жіночій солідарності.

Ці стереотипи знайшли своє підтвердження у виборчій кампанії до Верховної Ради України 2002 року і з іншого боку. Жодна з політичних партій чи об'єднань, які спробувало позиціонуватися виключно за гендерною – у

даному випадку – жіночою ознакою – не пододала бар'єр, який відкрив би шлях до законодавчої влади. Це підтвердило: навіть самі жінки не готові сприймати себе (масово) як суб'єктів політичної діяльності, тобто політична культура України на 2002 рік залишалася в цілому (масова свідомість) в рамках маскулінних стереотипів політики: політик – це тільки чоловік, влада – привілей тільки чоловіка. Явна презентація себе як жінки в політиці викликала відторгнення: тільки на підставі того, що ти жінка, йти в політику не варто.

Певною мірою програш зазначених партій був вкорінений у гендерних стереотипах не тільки виборців, скільки самих претендентів. Аналіз відео ряду політичної реклами жінок-політиків, наприклад, кандидатів від тієї ж партії «Жінки за майбутнє» дає підстави стверджувати: вони самі не змогли вирватися із стереотипів свого власного самосприйняття «очима чоловіка». Вони дивляться, не усвідомлюючи цього, самі на себе не своїми, насправді, а чоловічими очима. Так, на рекламних картках деякі претендентки ретельно зачесані, прикрашені намистом, квітами. Тобто підкреслені саме ті риси, за якими чоловік бачить зовнішність жінки: вона навіть підсвідомо намагається подати себе як сексуальний об'єкт, сподобатись чоловікам. Проте чоловіки не були електоратом цієї партії. Відбулася «помилка в об'єкті»: у даному випадку сплутали свій електорат з чужим, не своїм.

Отже, якщо на «вході» – після розпаду СРСР – політична культура України характеризувалася актуалізацією маскулінних архетипів сприйняття влади і сприйняття жінки, що однозначно заперечували їх сполучення, поєднанням стереотипів традиціоналістського типу з притаманних соціалістичному суспільству, з їх ігноруванням окремого «жіночого» політичного питання, то на «виході», тобто до 2004 року, тенденції її еволюції свідчать про новації амбівалентного характеру: з одного боку не сприйняття «масового» походу жінок у політику, а з іншого – зростання довіри і визнання здатності політичної спроможності у окремих представниць «слабкої» статі (Ю.Тимошенко).

Це явище впливає і на політичну культури таким чином, що через неї відбуватиметься і усвідомлення змін соціально-політичного (і відповідних інших складових) статусу жінки, ролі, яку жінка здатна відігравати в суспільстві, тобто відбуватиметься перехід до нової гендерної ідентичності.

Отже, в період 2002-2004 років в ментальності українців відбуваються принципово якісні зміни: суспільство поступово визнає право, здатність жінки не тільки займатись політичною діяльністю, але й відігравати у ній помітну роль. Це не співпадає з присутністю жінок у вищих ланках виконавчої влади, що свідчить про певну автономність суспільної свідомості і суспільної практики.

Зрозуміло, що наша країна не є якимось особливим виключенням з-поміж ексрадянських республік або не членів ЄС, які протягом не одного десятиліття років прагнуть стати частиною цього наддержавного об'єднання стосовно індексів в зазначених рейтингах.

Однак, все ж таки, порівнюючи сучасні дані щодо гендерної рівності з показниками минулих років, не можна не визнавати того, що наразі стан її в Україні все ж таки не поліпшився, і навіть не зберігся, а погіршився, порівняно з іншими країнами.

Так, наприклад найкращий результат наша держава останній раз продемонструвала в далекому 2006 році, посівши 48-му позицію за рейтингом гендерної рівності. Досить суттєво позиції України знижались також і протягом періоду з 2014-го (56 місце) по 2015-ий роки (67 місце). За підсумками 2017 року в нашій країні було 61 місце у рейтингу 144 країн, а за результатами наступного, тобто 2018-го – 65-те з-посеред 149 країн. [12]. Оскільки цей Звіт складається наприкінці кожного року, то дані за 2019-ий, були опубліковані вже у 2020 році. Відповідно до них Україна піднялась на 6 позицій і посіла 59 місце, але у 2021 показник знову впав і ми посіли 76 місце [45].

Між цим, паралельно до цих процесів відбувалися, звичайно, і позитивні зміни. Так, наприклад, із ратифікацією Угоди про асоціацію з Європейським

Союзом у 2014 році можемо говорити про початок нової ери гендерної політики ЄС на Україні [38].

Окрім того, наразі існує низка проблем і перешкод, що заважають гендерній політиці утвердитися. У тому числі недостатньо ефективним є національний механізм із забезпечення гендерного рівноправ'я. Свідченням цього є низка фактів.

1. Не виконуються задекларовані нашою країною зобов'язання. Найвне протиріччя між процесам в соціальних відносинах і задекларованою державною гендерною політикою. Виконання міжнародних зобов'язань стосовно гендерної рівноправності фактично не відбувається.

Щоб утвердити в соціумі гендерну рівність, урядом було взято на себе низку зобов'язань: вдосконалення інституціонального механізму забезпечення рівності в правах і можливостях між жінками і чоловіками, утворення Національного гендерного ресурсного центру і розширення мережі гендерних ресурсних центрів по країні; забезпечення включення гендерного складника у Національну стратегію розвитку, державну, регіональні та галузеві програми соціально-економічної розбудови тощо. Проте проблематика гендерного рівноправ'я не становить пріоритет для Кабміну.

2. Слабкий рівень системи застосування права. Рівність із правового погляду практично не забезпечується. Різниця між тим, як на папері і фактично просувається гендерна рівність в нашій країні, зумовлена тим, що правовій системі забезпечення гендерної рівності бракує економічних підстав, а контроль і моніторинг дотримання законодавчих норм щодо гендерного рівноправ'я здійснюється через недосконалі механізми. Недостатня відповідальність за те, що не виконуються нормативні акти. Україні властива слабка система правозастосування (законодавство виконується необов'язково або селективно). Попри те, що існує доволі жорстке законодавство по захисту громадянських прав, контролюючі механізми щодо його реалізації доволі слабкі.

3. Слабко втілюються гендерні підходи в межах основних державних стратегій, слабкий рівень впливу на гендерні зрушення в соціумі. Між пріоритетом гендерної паритетності та іншою стратегічною документацією немає зв'язку.

4. Слабкий рівень кадрового забезпечення. Внаслідок кадрових змін, які сталися після зміни уряду, до влади прийшло багато осіб, які зовсім не обізнані з гендерною проблематикою. Державні службовці на кожному рівні слабо розуміють необхідність реалізації гендерних підходів, нерозвинена гендерна свідомість. Практично це передбачає, що інститути не здатні здійснювати ефективний вплив на гармонізацію зовнішньої допомоги, покликаної просувати гендерну рівність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агеева В., Марценюк Т. Інша оптика: гендерні виклики сучасності. Київ: Смолоскип, 2019. 256 с.
2. Ажгихина И. И. Гендерные стереотипы в современных масс-медиа. *Гендерные исследования*. 2000. № 5. С. 261-273.
3. Альошина Ю. Є., Волович А. С. Проблеми засвоєння ролей чоловіка та жінки. *Питання психології*. 1991. № 4. С. 74-82.
4. Бабак М. М., Гаращенко С. В., Зайцева О. В. Посібник для державних службовців щодо інструментів впровадження гендерного підходу. Київ, 2021. 80 с.
5. Бахматова Л. М. Діяльність партійних організацій західних областей України по залученню жінок-селянок до колгоспного будівництва (1945-1950). Науч. тр.по ист. КПСС. 1969. № 10. С. 50-51.
6. Бичко А. Риси характерології української нації. Етнонаціональний розвиток України: Терміни, визначення, персоналії. Київ: Ін-т держави і права АН України, 1993. С. 273-274.
7. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки в громадського житті України: 1884-1939. Київ: Либідь, 1995. 424 с.
8. Бондаренко Л.Ю. Роль жінки: від минулого до сьогодення. *Суспільні науки і сучасність*. 1996. № 6. С. 163-170.
9. Борщ К. К. Гендерні стереотипи як соціальна проблема сучасних жінок. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2017. Вип. 1 (40). С. 31-34.
10. Воронина О. А. Теория и методология гендерных исследований. Курс лекций. Москва: МЦГИ-МВШСЭН, МФФ, 2001. 416 с.
11. Галустян Ю. М. Деякі аспекти гендерної ідентифікації та соціалізації особистості. *Український соціум*. 2004. № 1 (3). С. 7-13.

12. Гендерні аспекти державної служби. Київ: Видавництво Соломії Павличко, 2002. 288 с.
13. Гендерная психология. (Секреты психологии). Ш. Берн. Санкт-Петербург: прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. 320 с. URL: <http://psymania-info/gend/bern/sekreti-5.php>
14. Гендерний розвиток у суспільстві (конспект лекцій). Відп. ред. К. М. Левківський. 2-е видання. Київ: ПЦ «Фантаст», 2005. 351с.
15. Говорун Т. В., Кікінеджи О. М. Гендерна психологія: навч. посіб. Вид. центр «Акад.», 2004. 307 с
16. Горностай П. П. Основи теорії гендеру: навч. посіб. К.: К.І.С., 2004. 235 с.
17. Даценко В. «Паперове рівноправ'я». Чому жінка мусить бути сильнішою за чоловіка? *Політика і культура*. 2000. № 14. С. 34-37.
18. Дейнега І. І. Український жіночий рух як складова національного відродження другої половини ХІХ - початку ХХ ст.: Автореф. дис....канд. іст. наук. Київ: КНУКіМ, 2002. 20 с.
19. Денисова А. А. Словарь гендерных терминов. Москва: Информация XXI век, 2002. 256 с.
20. Єгоров І., Красовська О. Основи гендерної політики : навч.-метод. посіб. Київ: ДП «Укртехінформ», 2013. 234 с.
21. Здравомыслова Е. А., Текина А. А. Советский этакратический гендерный порядок. *Социальная история. Ежегодник*. 2003. С. 440-463
22. Іващенко О. В. Гендерна наукова перспектива: від світогляду до політики. *Соціологія: Теорія, метода, маркетинг*. 1998. № 6. С. 80-87.
23. Івченко Ю. Історичний аналіз ролі жінки в суспільстві. *Економіка, фінанси, право*. 2007. № 4. С. 25-28
24. Іластюк Г. А. Демократія і жінка. Київ: Політвидав, 1989. С. 48-52
25. Індекс гендерного розриву: в Україні та світі. Київський політехнік. URL: <https://kpi.ua/2019-kp8-2>

26. Історія України. В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гуржій та ін. Київ, 1977. 436 с.
27. Ильин Е. П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 544 с.
28. Кампо В. Типи політичної культури на виборах 2002 р. та їх вплив на реалізацію виборчого законодавства. URL: <http://www.vybory.com/ua/coments/1analit/kampo.html>
29. Кизима В. «Незалежність від» чи незалежність для. *Віче*. 1993. № 9. С. 11-126
30. Кириленко О. Политика, социальное развитие и женщина. *Персонал*. 2001. № 3. С.4-8.
31. Клёцина И. С. Гендерная психология. Практикум (изд. 2). Санкт-Петербург: Питер, 2009. 496 с.
32. Кон И. С. Психология половых различий. *Вопросы психологии*. 1981. № 2. С. 47-57.
33. Кон И. С. Пол и гендер. Заметки о терминах. *Андрология и генитальная хирургия*. 2004. № 1-2. URL: <http://www.gendermed.ru/public/36-gender.html>
34. Кон И.С. Психология половых различий. *Вопросы психологии*. 1982. № 3. С. 43-50.
35. Корбанезе В. Комплексний гендерний підхід у державній службі зайнятості України: навч. посіб. Київ: МБП, 2011. 63 с.
36. Крайг Г. Психология развития. Санкт-Петербург: Питер, 2000. 680 с.
37. Кульчицький О. Світовідчуття українця. Українська душа. Київ: Фенікс, 1992. С. 50-54.
38. Курченко Т. Е. Женотделы партийных комитетов Украины в борьбе за идейно-организационное сплочение работниц вокруг партии (1921-1925). Научные труды по истории КПСС. 1987. Вып. С. 119-124.

39. Литвин П. Е., Онихченко В. П., Митрофанов О. К. Политико-воспитательная работа партийных организаций Украины среди женщин (1946-1950). Научные труды по истории КПСС. 1984. Вып. 128. С. 81-87.
40. Макаренко Е. М. Ментальність і формування політичної культури нації (соціально-філософський аналіз): автореф... канд. філос. наук. Київ: Київ. нац. унів. ім. Т. Шевченка, 2000. 20 с.
41. Максименко С. Д. Основи генетичної психології: навч. посіб. Київ: МПЦ «Перспектива», 1998. 220 с.
42. Малес Л. В. Біологічні, психологічні та соціокультурні чинники: навч. посіб. Київ: К.І.С., 2004. 131 с.
43. Маринович М. Права людини. Демокр. зошити. Київ: (Демосцентр). 1995. № 2. С. 3-44.
44. Марущенко О. Гендерні шкільні історії. Харків: Монограф, 2012. 88 с.
45. Мельник Т. М. Гендерна політика в Україні. Київ: Генеза, 2011. 203 с.
46. Мирошнеченко А. В. Гендерна ідентифікація як соціально-психологічний феномен. Збірник наукових праць «Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова». Психологічні науки. Серія 12. Вип. 35 (59). 2011. С. 24-31.
47. Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? Київ: Ін-т соціології НАН України, 2001. 97 с.
48. Москаленко В. В. Гендерна культура та стереотипи в політиці. Гендерні аспекти професійної та соціально-психологічної підготовки дипломатів. Київ: 2000. С. 17-28.
49. Народне господарство УРСР у 1986 році. Київ: Політвидав, 1986. 496 с.
50. Недзельська Н. І. Роль жіночого начала у формуванні політичної культури українського суспільства. Проблеми політичної психології та її роль

у становленні громадянина української держави. Мат-ли Всеукр. наук. конференції. Київ: 1995. С.58-63.

51. Орлик М. Ради жінок: кроки становлення. Під прапором ленінізму. 1987. № 19. С. 28-33.

52. Ожигова Л. Н. Психология гендерной идентичности личности. Краснодар: Кубанский государственный университет, 2006. 290 с.

53. Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917-1919 рр. Київ: Генеза, 1995. 37 с.

54. Піча В. М., Билень Н. М. Політичні партії в Україні (історія і сучасність). Уряду України. Президенту, законодавчій владі. Політична культура і політичні партії України. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників. Київ, 1997. Том 6. С. 497-568.

55. Плісовська Е., Ліновицька М. Сучасне суспільство: роль чоловіка й жінки. *Філософ. і соціол. думка*. 1995. № 1-2. С. 23-25.

56. Политическая культура населения Украины. Результаты социологических исследований. Київ: Наук. думка, 1993. 134 с.

57. Практикум по гендерной психологии: Учебное издание. Ред. И. С. Клецина. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 480 с.

58. Пушкарева Н. Л. Женщины древней Руси. Москва: Знание, 1989. 124 с.

59. Ребкало В. А. Политическая культура личности: теоретико-методологические основания исследования и формирования: автореф. дис. ...д-ра филос. наук. Москва: АОН при ЦК КПСС, 1991. 47 с.

60. Резнік Г. О. Становище жінки в Українському суспільстві. *Право*. 2001. № 8. С. 16-19

61. Рішення Львівського окружного адміністративного суду від 16.03.2018р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72949487>

62. Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст.: сторінки історії. Одеса: Astroprint, 1998. 408 с.

63. Скотт Дж. Гендер: полезная категория исторического анализа. Введение в гендерные исследования. Ч. II: Хрестоматия. Под ред. С. В. Жеребкина. Харьков, СПб, 2001. С.405-431.
64. Сорокин Ю. А. Стереотип, штамп, клише: К проблеме определения понятий. Общине: Теоретические и прагматические проблемы. Москва, 1992.
65. Ставицька Л. О. Гендерна лінгвістика: українська перспектива. URL: <http://www.ua.slavica.org/modules.php?name=News&file=article&sid=59>
66. Ткалич М. Г. Типологія гендерних стереотипів особистості. *Проблеми сучасної психології*. 2013. № 2. С. 47-52.
67. Трофименко Л. С. Феномен жіночого політичного лідерства в Україні: дис... канд. політ. наук. Одеса, Одеська нац. юрид. академія, 2003. 184 с.
68. Турецька Г. В. Ділова активність жінок і сім'я. *Соціологічні дослідження*. 2001. № 2. С. 67-73.
69. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Верховна Рада України. URL: <https://cutt.ly/EynVxRQ>
70. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история советской России в 1930-е годы: город. Москва: Мысль, 2001. 489 с.
71. Цокур О., Іванова І. Гендерне виховання – нагальна потреба сучасної освітньої системи. *Директор школи. Україна*. 2006. № 6. С. 6-13.
72. Чередниченко А. Культура активного политического действия. Москва: Мысль, 1986. 288 с.
73. Шелухин С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів. Прага: Б.в., 1936. 16 с.
74. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. Львів: Світ, 1990. Т. 1. 316 с.
75. Ядов В.А. Социологическое исследование: Программа. Методология. Методы. М., 1996.

76. Яковлів А. Історичні традиції Української державності. Тризуб. 1937. Ч. 5. С. 14-23.
77. Ярош О. Б. Жіноче обличчя політики. Міжнародне жіноцтво у політичній системі суспільства. *Політика і час*. № 2. 2011. С. 58-64.
78. Basow S. A. Gender stereotypes and roles. Pacific Grove, 1992. 391 p.
79. Lippman W. Public Opinion. N.Y.: Sage, 1922.
80. The Psychology of Sex Differences By E. E. Maccoby and C. N. Jacklin. 1974. 634 p.